

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

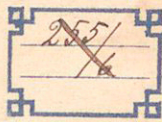
Adapt — remix, transform, and build upon the material

1005
91(47.925)

R-14

7490

294/
6

АСБ

338(47.925)

Ք-14 ՍԱՍՈՒՆ

պր. հոգ. հարգ. Լ. Լ. Լ. 24

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶՈՎ

1007
32495

Կ ա զ մ ե ց

Ա. Քալանձար

(Արտատպած «Մ շ ա կ» լրագրից)

2004

ԹԻՖԼԻՍ

Կովկասեան Գլխաւոր Կառավ. տպարան
Типогр. Канц. Главнонач. Лорисъ-Мелик. ул., д. каз.
1895

7695 4h

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Աշխարհագրական դիրքը և տնտեսա-
կան վիճակը

I. Երկրի դիրքը: Լեռները.—Անդօք, Կօրդուք, Ծովասար, Մարաթուք սարերը:—Գաւառակներ. Շատախ, Դաւօրիկ, Ղիանք, Ղուլփ, Խութ:—Գիւղերը:

II. Ժողովրդի առանձնայատկութիւնները:—Սասունցու քաջութիւնը:—Սրբատեղերը և աւերակները:—Հազուստը, լաքան կօշիկը, տները:—Քիւրդերը և նրանց յարաբերութիւնները հայերի հետ:

III. Բնութեան տուրքերը և հարստութիւնները: Մանանայ. — Անտառները. — Դահուկներ: — Լեռնային բուսականութիւն: Կաղ և նրա գործածութիւնը:—Բնկուղենիներ:—Հանքեր.—Հողը, նրա օրակութիւնը և քանակութիւնը: Արհեստական արտեր և այգիներ:—Հողի պարարտացնելը:

IV. Հողագործութիւնը:—Հացահատիկներ՝ ցորեն, գլգել, կորեկ և այլն:—Իւղ մատակարարող նիւթեր՝ կաւաւ, պղինձք և մրկիթ.—Բամբակ և առւոյտ.—Միրգեր:—Շերամապահութիւն:—Մեղուաբուծութիւն:—Անասնապահութիւն՝ կով, ոչխար և այծ.—Կաթնատնտեսութիւն:

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 7-го марта 1895 г.

V. Ընդհանուր ակնարկ Սասունի վրա:—Սասունը հին ժամանակներում:—Վարչական և տնտեսական, արտաքին և ներքին փոփոխութիւններ:—Սասունցիների ծանր և վրդովւած դրութիւնը աղէտից առաջ:—Վերջաբան:

I

Նրկրի դիրքը:—Լեռները, Անդօք, Կօրդուք, Ծովասար, Մարաթուք սարերը:—Գաւառակներ Զատախ, Գալօրիկ, Ղիանք, Ղուլփ, Խուլթ:—Գիւղերը:

Լեռնային այն երկիրը, որ կոչւում է Սասուն, ուր տեղի ունեցան 1894 թւին, ամառը, տխուր անցքեր, աւերումներ և կոտորածներ, գտնւում է Բիթլիսի նահանգում, վանի լճից դէպի արեւմուտք և հարաւ-արեւմուտք, Մուշ քաղաքից դէպի հարաւ:

Սասունը՝ լեռների, ժայռերի, խութերի, անթիւ ձօրերի, կիրճերի, քարանձաւների մի կուտակում է, ուր տեղ-տեղ բացւում են փոքրիկ հարթութիւններ երկրագործութեան համար, սարաւանդներ՝ անասունների հօտերը արածացնելու համար:

Այդտեղ ժողովուրդը դժուարութեամբ է հայթայթում իր ապրուստը: Դարերի ընթացքում

կաած, բեռնված լինելով հայրենի երկրին՝ նա խլել է բնութիւնից բոլոր այն խորշերը, ուր կարող էր նա սերմ գցել հաց ստանալու համար, ծառեր տնկել՝ պտուղներ արդիւնաբերելու համար: Շատ տեղ նա արհեստական արտեր է շինել, քար ու կրով ամրացնելով նրանց եզերքները, պատնէշներ կանգնեցնելով հեղեղների կործանիչ ոյժը կոտրելու համար:

Խոր ուսումնասիրութեան արժանի է Սասունի ժողովրդի տնտեսական և առտնին կեանքը: Նա պարունակում է իր մէջ շատ բնորոշ, հետաքրքիր կողմեր, որոնք լոյս են սփռում թէ Սասունի և թէ նոյն պայմաններում ապրող ժողովուրդների կենցաղավարութեան առանձնայատկութիւնները վրա:

Ներկայ յօդուածով մենք կամենում ենք ուսումնասիրութեան մի սկզբնական փորձ արած լինել: Մենք ժողովեցինք մեր տեղեկութիւնները այն սասունցի պանդուխտներից, որոնք 1894 թւի կոտորածից յետոյ, թափառելով զանազան տեղեր, հասել էին և Անդրկովկաս: Նրանց միջոցով

և քարտէղների օգնութեամբ կազմեցինք և այն աշխարհագրական ուրուագիծը, որ կըցում ենք մեր յօդուածին:

Սասունցիները իրանց երկիրը անուանում են Գաւառ: Հին Սասունը գտնվում է այդ Գաւառի ծայրում և մի փոքրիկ զիւղ է, որի բնակիչները քիւրդեր են:

Սասունի լեռների ամենամեծ բարձրութիւնը Անդօք սարն է: Վերջին կոտորածի ժամանակ Անդօք սարը վերջնական ապաստանատեղն էր թիւրք զօրքերով և քիւրդ հրոսակներով պաշարված հայ գիւղականների համար:

Անդօք սարը գտնվում է մի լեռնաշղթայի վրա, որ ձգվում է դէպի արեւմուտք և հարաւ-արեւմուտք: Այդ լեռնաշղթայի վրա բարձրանում են նախ Բեկի սարը, յետոյ Արքնաղբիւր, Կանիէզարսէ, (կոչվում է նոյնպէս Հեղինի սար) բարձրութիւնները:

Եթէ բարձրանանք Անդօք սարի ծայրը և նայենք շրջակայքը, մեր առաջ կը ներկայանայ հետեւեալը.

Հիւսիսում անցնում է մի լեռնաշղթայ, արեւմուտքից դէպի արեւելք ուղղութեամբ, որ կոչւում է Կօրդոք: Այդ շղթան բաժանում է Մուշի երկիրը Սասունի լեռնադաւառից: Հարաւում կուտակւած են Դաււօրի կի սարերը, որոնցից նշանաւորներն են Մերգիր և Ապիտակ սարերը: Հիւսիս արեւելքի հօրիզօնում մթնանում են Խօւթի լեռները: Արեւելքում և դէպի հարաւ-արեւելք զետեղւած են Մովսսարը իր լայնանիստ լանջերով: Հեռու հարաւ արեւելքում և հարաւում երևում է Մարաթոքը:

Լեռնային այս բոլոր երկիրը բաժանւած է փոքրիկ գաւառակների: Անդօքը իր հիւսիսային ստորոտներով գտնւում է Շատախի մէջ, որ շարունակւում է դէպի արեւելք և հարաւ-արեւելք: Դաււօրի կի լեռներում զետեղւած գիւղերը մշտնում են Դաււօրի գաւառակի շրջանը: Դաււօրի կից դէպի արեւմուտք ձգւում է Ղիաճը կամ Խիանքը, որի հիւսիս-արեւմուտքից սկսւում Ղոճկի կամ Խօւլի կոչւած գաւառակը:

Շատախի վերին մասում, Անդօքից դէպի հիւ-

սիս գտնւում են Գելիեգուդան, Այլան, Շենըկ, Սեմալ, Գելիեգենման գիւղերը, որոնք վերջին աղէտի ժամանակ կազմում էին հայերի և քիւրդերի ու թիւրքերի ընդհարման կենտրոնը:

Այդ գիւղերից ամենանշանաւորը և ամենամեծն է Գելիեգուդան գիւղը, որ ունի 200-ից աւելի տներ: Գիւղը գտնւում է ձորում և գետակով բաժանւած է երկու մասի: Գետակը, որ կոչւում է Անդօքա-ջուր կամ Կանիբաջի, բղխում է Անդօք սարի խորշերից և մտնելով մի խոր ձոր՝ անցնում է նախ Գելիեգուդանի միջով, յետոյ թեքելով դէպի արեւելք և հարաւ՝ գնում է քիւրդերի երկիր: Շենըկ ու Սեմալ գիւղերի մօտով էլ անցնում են գետակներ, բայց համեմատաբար փոքր: Ջուրը այնքան առատ է, որ կարողանում են ջրաղացներ բանեցնել: Գելիեգուդանը ունի եօթը ջրաղաց, Շենըկ և Սեմալը՝ երկու երկու ջրաղաց:

Գելիեգուդան գիւղը շատ յարմար զիրք ունի պաշտպանվելու համար: Ձորի եզերքները, որի խո-

բութեան մէջ ընկած է գիւղը, բարձր են և կարողութիւն են տալիս յետ մղել յարձակվողներին, թափել նրանց վրա գնդակների մի ամբողջ կարկուտ և մի և նոյն ժամանակ ազատ մնալ թշնամիների հարուածներից: Մինչդեռ Շենըկ և Սեմալ գիւղերը յարմար դիրք չունեն պաշտպանվելու համար: Ուստի երբ սկսվեց Շենըկ և Սեմալ գիւղերի շրջանում 1894 թւի ընդհարումը, այդ գիւղերի բնակիչները շտապեցին Գելիեգուզան և այդտեղ կարողացան մաքառել կաթաղի հրոսակային արշաւանքի դէմ ամբողջ երեք շաբաթ:

Շենըկ և Սեմալ գիւղերից սկսվեց քիւրդերի հետ առաջին մասնաւոր ընդհարումը, որ յետոյ իբրեւ մի կայծ՝ հրդեհեց շրջակայքը, անցնելով Գելիեգուզան, Աղբիկ գիւղերով դէպի Դաւուրիկի և մասամբ Ղիանքի գիւղերը: Շենըկ և Սեմալ գիւղերը յայտնի են իրանց խաչնարածութեամբ: Այդ գիւղերը գտնվում են այն ճանապարհի վրա, որով գելիեգուզանցիները գնում են Մուշ:

Շենըկ գիւղի հողի սահմանում գտնվում է մի խոտաւէտ ընդարձակ մարգագետին, որ կոչվում

է Մրկեմուզան: Այդ մարգագետնումն էր վրան դարկել թիւրքաց զինւորների այն վաշտը, որ 1894 թւի գարնանից նախօրօք ուղարկված էր ապագայ աղէտի տեղը և հետամուտ էր լինում այն բոլոր գործողութիւններին, որ տեղի էին ունենում Սասունի լեռներում և որ զբաղված էր քիւրդերին զինելով քրիստոնեայ տարրի հետ կռուելու համար:

Նթէ Շենըկից և Սեմալից գնանք դէպի Շատախ ստորին գիւղերը, ճանապարհի վրա և նրանից դուրս՝ կը հանդիպենք Անթանիա, Քօվի, Քեղաչէն գիւղերին: Քօվի կողմից գալիս է մի փոքրիկ ջուր և խառնվում Անդօքա-ջրի հետ:

Շատախի բնակիչները հայեր են:

Շատախից դէպի արեւելք և հիւսիս-արեւելք ձգվում է խուժ գաւառակը, որի բնակիչները նոյնպէս մեծ մասամբ հայեր են: Խուժի շրջանում կան և լայնատարած սարահարթեր, օրինակ ս. Աղբիկից վերև: Ինքը ս. Աղբիկը նշանաւոր սրբութիւն է համարվում շրջակայ գիւղերի համար, որոնք ուխտագնացութիւն են անում դէպի այնտեղ:

Այն խոր ձորը, որի միջով անցնում է Անդօքա-
ջուր գետակը, թողնելով Գեղեգուզան գիւղը, անց-
նում է Դաւօրիկի միջով և յայտնի է ժողովրդի
մէջ Գաււօրիկի ձոր անունով: Այդ ձորը բա-
ժանում է Դաւօրիկի գիւղերի մեծ մասը դրսի
աշխարհից և ընդհարումների միջոցին պաշտպա-
նում է երկիրը թշնամիների յարձակումներից
շնորհիւ այն սուր և ուղղահայեաց եզերքներին,
որոնք իրանց ժայռոտ կողերով անկարելի են
դարձնում մարդկանց և անասունների երթևեկու-
թիւնը:

Այդ ձորի մէջ յայտնի է Սատանի կամուրջ ա-
նուանված տեղը, որ գտնվում է մերձաւորապէս
Նղգարթ գիւղի գծի ուղղութեամբ և որ լինելով
հաղորդակցութեան տեղ՝ կարող է մինեոյն ժա-
մանակ թշնամիներին չարաչար ծեծելու մի կէտ
նկատվել: Եւ լեռնական ժողովուրդը յաճախ օգտ-
վել է անցեալում այդ կամուրջի վրա ոչնչացնե-
լու օտարների ցանկութիւնը՝ մտնել Դաւօրիկի
երկիրը:

Չորից դէպի ձախ ձգվող տարածութեան վրա

քիչ գիւղեր կան, Հեթինք, Աղբիկ կամ Աղբինք և
մի երկու ուրիշ բնակութիւններ: Գիւղերի մեծ
մասը գտնվում է այն լեռնային տարածութեան
վրա, որ գտնվում է ձորից դէպի աջ: Այդ գիւ-
ղերից նշանաւորներն են՝ Դաւօրիկ, Հլօղինք, Սպ-
ղանք, Հօսնուտ, Հարթք, Հաքմաք: Կան և փոք-
րիկ գիւղեր, ինչպէս Փորխ և Դավին:

Դաւօրիկը Մերգիր և Սպիտակ սարերով բա-
ժանված է Ղիանքի գիւղերից: Ղիանքի մէջ յայտ-
նի է Խշխնձօր գիւղը, որ վերջին կոտորածի ժա-
մանակ մեծ մասնակցութիւն ունեցաւ. նա բազ-
մամարդ գիւղ է, մօտ 80 տնից բաղկացած:
Ղիանքի գիւղերի մէջ յիշենք Արտգունք, Սաղ-
ղուն, Հեղին, Մաղբէ, Կարմիր Արտ և Ընկուզնակ
գիւղերը:

Ընկուզնակ և Հեղին գիւղերը գտնվում են
մի և նոյն գետակի վրա, որ սկիզբն է առ-
նում Արքնաղբիւրի և Սնդօքա շղթայից: Այդ շղ-
թան պտոյտ անելով, իր կողերով հասնում է արեւ-
մտեան կողմից մինչև Հեղինի սահմանները: Այս-
տեղ, Հեղինի վերև, Կանիէղարսէ սարերում ընկաւ

Շենքի գիւղի ռէս քաջ Գրգօն, սասունցիները պարծանքը, երբ թողեց Անգօք սարը, ուր պաշտպանվում էին երկար ժամանակ սասունցիները և ելք էր որոնում թշնամիների ձեռքից ազատելու իր խումբը:

Ղուլի գաւառակը համարեա չէր մասնակցում վերջին կոտորածին, բայց նա էլ ենթարկւից աւերումների թէ քիւրդերի և թէ զօրքի կողմից: Ղուլիի մերձակայ մասում յայտնի են Գեղարվան, Արօնք գիւղերը, փոքր ինչ հեռու՝ Էհուբ, Մսրճօր, Ընձքար գիւղերը և այլն: Ղուլիի մէջ շատ կան քիւրդեր, որոնք կազմում են ամբողջ ազգաբնակչութեան մի երրորդական և կէս մասը:

Սասունի գիւղերը շատ անգամ կազմված են լինում մի քանի թաղերից կամ բաժիններից, որոնք ունենալով իրանց մասնաւոր անունները, միասին յայտնի են գիւղի ընդհանուր անունով: Այդ հանգամանքն է պատճառ այն մեծ զանազանութեան, որ կան վիճակագրական թուերի մէջ: Մէկը հաշւում է, օրինակ, Դաւլօրի գիւղի տների թիւը 30—40, միւսը հասցնում է մինչև 200—

220-ի: Դա նշանակում է, որ բուն կենտրոնական գիւղը ունի 30—40 տուն, իսկ թաղերով միասին 200—220:

Այստեղ առաջ ենք բերում գիւղերի մեծութեան վերաբերեալ հետեւեալ վիճակագրական տեղեկութիւնները: Գեղիեգուղան գիւղը ունի բուն գիւղում մօտ 200, իսկ շրջակայ տեղերով մօտ 350 տուն. Շենքի՝ մօտ 100, Սիմալ՝ մօտ 80, Այլան՝ մօտ 160, Գեղիեգենման 30—40 տուն:

Դաւլօրիկը ունի բուն գիւղում 30—40, շրջակայ տեղերով մինչև 180—200 տուն, Հաքմաք բուն գիւղում 20—25, շրջականերով մինչև 80 տուն, Սպղանք 80, Աղբիկ 65, շրջականերով 150 տուն, Հեթինք 60—70, Դվալինք 15—20, շրջականերով մինչև 60—70 տուն, Հարաք 20, շրջականերով մօտ 50, Հլօղինք 40, Փորխ 15, Հօսնօւտ 15 տուն:

Ղխանքի մէջ իշխնձօրը ունի 70—80, շրջականերով 170—200 տուն, Ընկուզնակը 60, Սեթիթ 70, Արազունք 80, Կարմիր Արա 20, Մադրէ 30, Սաղգուն 200, Փարգա 300, Հեղին 80 տուն:

Ղուլփի մէջ Գեղարվանը ունի 60—70 տուն,
Ահրոնք 150—160, Ընձքար 240, Կօկնաձոր 35
տուն և այլն:

Աւելացնենք զրանց վրա և հետեւեալ գիւղերը.
Սաֆօի տուն 17, Արգիկ 80, Շուղեկ 20, Շուշ-
նամերկ 30, Քեղաչէն 40, Ներքին Կօլիկ 30, Փոշ-
կանձիք 15, Կիպերնին 30, Տափքար 30 տուն
և այլն:

Այս թուերը ճիշդ են միայն մերձաւորապէս,
որովհետեւ վիճակագրված են ընդհանուր ձևով,
պատմողների ստացած տպաւորութիւնների հի-
ման վրա: Յամենայն դէպս յիշատակված գիւղերի
շրջանում ապրում էին ոչ պակաս քսան հա-
զար հոգի հայ, որոնցից մի նշանաւոր մասը Կո-
տորվեց, Կորաւ վերջին աղէտի ժամանակ, իսկ
մնացածները ցրվեցին դանազան գիւղեր, սպասե-
լով իրանց վիճակի պարզվելուն:

II

Ժողովրդի առանձնայատկութիւնները:—Սասուն-
ցու քաջութիւնը:—Սրբատեղերը և աւերակները:
—Հագուստը:—Լաքան Կօշիկը:—Տները:—Քիւր-
դերը և նրանց յարաբերութիւնները հայերի հետ:

Սասունի ժողովուրդը ապրում է նահապետա-
կան կեանքով: Մի տան մէջ կարելի է տեսնել 10—
20, իսկ առանձին դէպքերում մինչև 40 և աւե-
լի հոգի:

Սասունցիները համարեա մշտապէս իրանց գիւ-
ղերումն են ապրում: Որչափ և ծանր լինի նրանց
կեանքը, որչափ և դժուարութեամբ հայթայթում
լինեն նրանք իրանց ապրուստը, այնու ամենայ-
նիւ նրանք աշխատում են մնալ իրանց գիւղերում,
պահպանութեան չը դիմել:

Սասունցին աշխատասէր է, սակաւա-
պէտ, քաջ և աւանդապահ: Իր զարմանալի
աշխատասիրութեամբ, իր անընկճելի տոկունու-

թեամբ՝ նա կարողացել է կուլտուրական բաղադրեալ կեանք և արդիւնագործութիւն ստեղծել, մինչդեռ նրա դարևոր հարևան քիւրդը դեռ ապրում է նախնական աստանդական կեանքով և ոչ միայն չէ աշխատում նմանել հային, այլ և յաճախ քանդում է այն, ինչ որ չինել է հայը:

Սասունցին իր քաջութիւնը պահպանել է շատ հին ժամանակներից: Նրան օգնել են և հայրենի անառիկ լեռները, և անանցանկի ձորերը, և սերունդից սերունդ անցնող ազատասիրութիւնը: Խաշնարածութիւնը, որ տարածված է Սասունի ազգաբնակչութեան մէջ, վարժեցրել է նրան պաշտպանել իրան և իր հօտերը թըշնամիների յարձակումներից: Սասունցի ոչ միայն մատաղահաս երիտասարդներ, այլ և յաճախ հասակաւորները ունեն իրանց վարժութիւնները՝ պատերազմական ոգի և ընդունակութիւն զարգացնելու համար: Ազատ և տօն օրերը նրանք փորձնական յարձակումներ են գործում միմեանց վրա մեծ մահախնկով և պաշտպանվում են վահաններով: Այդ վահանները, որ կոչվում են մար-

թալ, պատած են հաստ կաշիով, որի վրա գտնված են հաստ մեխեր, լայնագլուխ բեռներ: Այդ վահաններով սասունցին երբեմն փորձում է նոյն իսկ հրացանի գնդակները կասեցնել իր անձից: Ատրիճ մարդը շատ յարգված է Սասունում և սասունցիները երկար սարիներ պահպանում են հին կտրիճների յիշատակները: Շենքկցի հռչակաւոր Գրգոյի անունը, իբրև մի սրբութիւն, պտրտում է այժմ սասունցիների բերանում: Գելիեզուղանցիներից շատերը իրանց ուէս Աւէի հետ միասին՝ անջնջելի երեսներ գրաւեցին Սասունի պատմութեան մէջ:

Քաջութեան մէջ յետ չէ մնում և սասունցի կինը, որ գիտէ ոչ միայն մահակով կռւել, այլ և երբեմն նաև հրացան գործածել: Վերջին կոտորածի ժամանակ շատ կանայք հերոսաբար կռուեցին տղամարդկանց հետ միասին:

Իբրև նահապետական ժողովուրդ՝ սասունցիները ամենայն ճշգրտութեամբ պահում են թէ կրօնական և թէ այլ տեղական սովորութիւնները: Պառ պահել, ուխտ գնալ, տան մէջ ընդունված, սահման-

ված կարգ ու կանոնը կատարել, պարտաւորեցուցիչ է իւրաքանչիւր սասունցու համար: Սասունցին ունի և շատ նախապաշարմունքներ և կռապաշտութիւնից մնացած հաւատալիքներ: Նա առանձին երկիւղածութեամբ է վերաբերվում աւերակներին, հին տաճարներին, խաչքարերին:

Սասունի ժողովրդի մէջ զանազան աւանդութիւններ են պատմվում հին իշխանների և թագաւորների մասին: Սասունի ժողովրդի բերանում պահպանվել է և հին հայկական գիւցաղներգական վէպի մի հրաշալի մասը, այն է Գաւիթ և Մհեր: Բաղրմուտի մօտ եղած բերդի աւերակները, հին պարիսպների մնացորդները յիշեցնում են ժողովրդին անցնալ օրերի մասին: Հին բերդ կայ և Կալասընձգ ասված տեղում:

Յայտնի են հետեւեալ սրբատեղերը՝ Խուժի սուրբ Աղբրիկը, որի մասին վերև յիշեցինք, սուրբ Թէոդորոս, որ գտնվում է Կալասընձգի մօտ, Մատին Առաքեալ՝ Բուն Սասունում, Գոմք գիւղի մօտ: Անդօք սարի գլխին կայ Նոյնպէս մի ուխ-

տատեղ: Գելիեգուզան գիւղից ոչ հեռու, Այլան գիւղի մօտ, Ամբնին կոչված տեղում կան բաղմաթիւ խաչքարեր, որոնց վրա գտնվում են արձանագրութիւններ: Նշանաւոր է և ս. Յովհաննէս վանքը:

Սասունի ժողովրդի լեզուաբարբառը պարունակում է իր մէջ շատ հին հայկական բառեր, և սաստիկ տարբերվում է ուրիշ բարբառներից: Նոյն իսկ Սասունի գիւղերում միատեսակ չէ լեզուն. Գալօրիկի ժողովրդի բարբառը փոքր ինչ տարբեր է այն բարբառից, որով խօսում են շատախցիները, օրինակ Գելիեգուզան, Շենրկ գիւղերը: Ղուլփի և Ղիանի բարբառը աւելի մօտ է Շատախի բարբառին: Սրանցից տարբեր է Մուշի դաշտի ժողովրդի բարբառը: Սասունցիների խօսակցական լեզուի մէջ շատ անգամ լսվում են և քիւրդական բառեր: Այդ լեզուի մասին գաղափար կարելի է կազմել «Գաւիթ և Մհեր» վէպի վարիանտներից:

Սասունցու հագուստը շատ հասարակ է և աղքատ: Թէ տղամարդի և թէ կնոջ զլխաւոր

ղգեստն է շապիկը, որի վրա կանայք դրում են երկար շղարչներ, իսկ տղամարդիկ հագնում են կարճ վերնադգեստ: Տղամարդի շապիկը հասնում է մինչև ծունկը, շապկի թևերը լայն են և նրանց ծայրերին կարված են նոյն կռաւից երկար երկրորդական վերջաւորութիւններ: Գործելու ժամանակ սասունցին այդ վերջաւորութիւնները կապում կշկռում է և ձգում զլխի վրայով դէպի վիզը և այդպիսով յարմարեցնում, որ շապկի թևերը չը խանգարեն գործին: Կանանց շապիկները երկար են, մինչև գետին: Տղամարդիկ զլխներին դնում են զգակներ, քօլօպներ, արախչիներ, որոնց վրա փաթաթում են թաշկինակներ, կամ ծոպաւոր լաթեր: Արախչիներ կամ դնում են պատրաստի կամ յաճախ գործում են կանայք տանը բուրդից կամ երբեմն մետաքսից: Կանայք զարդարում են զլուխները արծաթեայ և ոսկեայ դրամներով: Վերջին կոտորածի ժամանակ քիւրդերը և թիւրքաց զօրքերը անողոք և անխիղճ կերպով յարձակվելով կանանց վրա՝ առաջին բռնիքի ձեռքները տանում էին դէպի նրանց ոսկեայ և արծա-

թեայ զարդերը և դուրս պոկում անամթաքաւ:

Կոշիկները պատրաստւում են կամ կաշուց, կամ որ աւելի յաճախ է պատահում՝ կաղմված են այծի մաղից (խարուկ): Իսկ ձմեռները ձիւնի վրա շրջագայելու համար գործ է ածվում փայտեայ կոշիկ, որ կոչվում է լաքան: Դա հեռաւոր մի նմանութիւն ունի այն փայտեայ քօշերին, որ գործ են ածվում մի քանի տեղերում՝ բաղանիքներում: Դա փայտեայ մի տախտակ է, ոտի զարշապարի ձևով, բայց փոքր ինչ աւելի մեծ, որ ամրացնվում է ոտքերի վրա մի քանի կարգ կապիճներով, որոնք խաչաձև փաթաթում են ոտքը և կապում լաքանի զանազան մասերի հետ: Այդ լաքաններով ման եկած ժամանակը ոտքը շատ խոր չէ դնում ձիւնի մէջ և կարելի է դառնում երթեկութիւնը:

Գիւղական տները Սասունում չինված են հողի մակերեսից բարձր: Շատ աեղբերում կան երկու յարկանի տներ, պատահում են նոյնպէս և երեքյարկանիներ, որինակ Գալօրիկում: Տներում աշխատում են մօքրութիւն և կարգ ու սարք

պահպանել. հարուստ տները ունեն յարմարութիւններ հիւրերի համար:

Հայերի հարեանները քիւրդերն են: Բացի քիւրդերից այդ տեղերում չը կայ ոչ մի այլ տարր, ոչ ասորի, ոչ եղիդի, ոչ թիւրք: Սասունցիները թիւրք տեսնում են բացառիկ դէպքերում, երբ կառավարութիւնը ուղարկում է աստիճանաւորներ, պաշտօնեաներ: Բայց անցեալ տարի սասունցիները չար բազմ ունեցան տեսնելու մեծ քանակութեամբ թիւրքեր, որոնք զինված, զրահաւորված եկել էին իբր թէ խաղաղութիւն վերականգնելու, ոտի տակ տալով ժողովրդի դարաւոր իրաւունքները, խեղդելով նրա հառաջանքները, աւերելով ծանր և մաշող աշխատանքով տարիներ ի ն դարերի ընթացքում կառուցած գիւղերը և տները:

Քիւրդերը համարեա բացառապէս մահմեդականներ են, սիւննի աղանդին պատկանող: Մենք ասացինք համարեա թէ այն պատճառով, որ նրանց մէջ կայ մի ցեղ, որ զանազանվում է միւսներից և իրան մօտ է զգում հայերին: Դա բաւական քիւրդերի ցեղն է: Բաւաք-

ցիները ապրում են ըստ մեծի մասին Շատախի և և Խութի շրջաններում, մի քանիսներն էլ Խարզանի և Մարաթուքի կողմերում: Բալաքցիները ունեն իրանց ներքին ճիւղաւորութիւնները, տեղերի կամ իրանց զլխաւորների անուններով: Նըրանք չէյխ, մուլլա չունեն, առանձին տաճարներ, աղօթատներ չեն շինում, խօսում են արաբական մի բարբառով, սերտ յարաբերութիւններ ունեն հայերի հետ և համարեա բոլորքեան գիտեն հայերէն: Նրանք ասում են, որ առաջ իրանք հայ են եղել և միայն հանգամանքներից ստիպված իրանք հեռացել են, նախ ծաղկած պահպանելով քրիստոնէութիւնը, բայց ժամանակի ընթացքում կամաց-կամաց օտարացել են: Նրանք սպասում են, որ հայի համար մի երջանիկ օր յուսանայ, այն ժամանակ նրանք էլ բացարձակ կը միանան հայերի հետ: Բալաքցի քիւրդերը քաջ ժողովուրդ են և միմեանց պատիւը ու շահերը խիստ պաշտպանող:

Մահմեդական քիւրդերի հետ ևս սասունցիների յարաբերութիւնները առաջվայ ժամանակները

լաւ էին, բարեկամական, մտերմական: Միայն այս վերջին տասն տասներկու տարւոյ ընթացքում քիւրդերի մէջ սկսեցին երեւալ քարոզիչներ, որոնք վառում էին նրանց մէջ կրօնամոլութիւնը, ֆանատիկոսութիւնը և սերմանում էին ատելութիւն դէպի այլակրօններ:

Ճիշդ է, ընդհարումներ հայերի և քիւրդերի մէջ միշտ եղել են, բայց այդ ընդհարումները ունեցել են մասնաւոր, տեղական, զիպուածական բնաւորութիւն, այսպէս, ինչպէս քիւրդը կռւում է քիւրդի հետ, խաչնարածը խաչնարածի հետ: Մի քանի մարդ կը սպանվէր այս ու այն կողմից, մի կերպ վրէժը կը լուծվէր և ամեն բան կարգի կընկնէր: Սասունցիները այդ ընդհարումները մէջ իրանց չատ քաջ են պահել միշտ և այդպիսով են կարողացել պահպանել իրանց զիրքը հայրենի լեռներում:

Քիւրդերը այս անգամ էլ չէին համարձակվի հայերի դէմ արձակ կռուի ելնել, եթէ յենարան չունենային թիւրքաց կանոնաւոր զօրքի ներկայութիւնը, որը ոչ միայն խրախուսում էր նը-

րանց բարոյապէս, այլ և նպաստում էր նիւթապէս, մատակարարելով պատերազմական մթերքներ, զէնքեր ու վառօդ: Շատերը քիւրդերից այժմ սաստիկ զղջում են, որ իրանց թոյլ տուին խաբվելու և իրանց հարեանների հետ կռուելու:

Բայց քիւրդերի մի մասը իսկապէս ֆանատիկոսացաւ: Կատաղի թշնամիներ դարձան վերջերս հետեւեալ ցեղերը՝ բաքրանցիներ, վալըքանցիներ, բաղըքանցիներ, դիանցիներ, զիւանցիներ, չեղդանցիներ, ինըկանցիներ, խարըկանցիներ և այլն: Այդ քիւրդերը ըստ մեծի մասին ձմերում են Ներքին Դաշտ ասված տեղում, որ գտնվում է Դաւլօրիկից հարաւ՝ ցած և տաք տեղերում. իսկ ամառը բարձրանում են Սասունի չրջապատ լեռները՝ բաքրանցիներ և վալըքանցիները: Շատախի լեռները, բաղըքանցիները՝ Դաւլօրիկի կողքին, ս. Յովհաննէսի վանքի լեռները և այլն:

Ղուլփի մօտ եղած քիւրդերը, որ ապրում են աշիրաթային մեծ կազմակերպութեամբ, համեմատաբար քիչ մասնակցութիւն ունեցան վերջին կոտորածների ժամանակ: Նրանց մէջ յայտնի են

քանըքանցիներ, խօշկանցիներ, նաղարանցիներ:

Բուն Սասունի, Բաղրմուտի կողմերում, ծովասարի շուրջը և դէպի Մարաթուք ցրված են խարդանցի, խանավդալցի քիւրդերի զանազան ցեղերը: Այդտեղ յայտնի է քիւրդերի մէջ հարուստ և տոհմաւոր քիւրդ խըշման-աղան:

Սասունից հեռու են ապրում ալմանցի, հայդարանցի և այլ ցեղերը և նրանք բացառիկ ընդհարումների ժամանակ են միայն երևում Սասունի մօտերքը, իբրև ղինակիցներ այս կամ այն արիւնակից և բարեկամ քիւրդերին:

Սասունի քիւրդերի մէջ այժմ յայտնի են երկու շէյխեր, Զիլլանում ապրող շէյխ Մահմադը և Գուդարում (Հեղինի մօտ) ապրող շէյխ Ամարը: Դրանք քիւրդերի առաջնորդներն են, կամ ինչպէս սասունցիներն են ասում, քիւրդերի եպիսկոպոսները: Վերջին կոտորածի նախապատրաստական գործողութիւնների մէջ այդ շէյխերը ունեցան մեծ մասնակցութիւն: Նրանց հետ էր խորհրդակցում Բիթլիսի տխրահռչակ քաղաքագէտ Թահսինփաշան:

Քիւրդերի մէջ հողագործներ քիչ կան: Նրանք պարապում են ըստ մեծի մասին խաշնարածութեամբ: Բաքրանցիների մէջ պատահում են մինչև 1000 գլուխ ոչխար պահողներ: Քիւրդերից պատահում են հովիւներ և ծառաներ հայկական դիւղերում, թէև ոչ շատ քանակութեամբ. բայց հայերից համարեա երբէք չէ պատահում ծառայող՝ քիւրդի տանը: Սասունի հայաբնակ դիւղերում երբեմն պատահում են մի քանի տուն քիւրդեր, որոնք վերջին ընդհարումի ժամանակ ձեռնպահ էին մնում և չը միանալով քիւրդերի հետ՝ չէին միասում հայերին:

Հաղորդելով Սասունի աշխարհագրական դիրքի և նրա մէջ ապրող ժողովրդի մասին այս համառօտ տեղեկութիւնները, անցնենք Սասունի տընտեսական վիճակի նկարագրութեան, ներկայացնելով նախ այն հարստութիւնը, որ տալիս է ընտութիւնը և ապա այն արդիւնաբերութիւնը, որ սասունցու աշխատանքի և մշակութեան արդասիւն է:

III

Բնութեան տուրքերը և հարստութիւնները: Մանանայ: — Անտառները: — Գահուկներ: — Լեռնային բուսականութիւն: Կազ և նրա զործածութիւնը: — Ընկուզենիներ: — Հանքեր: — Հողը, նրա որակութիւնը և քանակութիւնը: — Արհեստական արտեր և այգիներ: — Հողի պարարտացնելը:

—

Սասունը մանանայի երկիրն է:

Մանանան իջնում է յուլիս ամսին: Որչափ խոնաւ է օդը, այնքան առատ է մանանան: Նա չէ թափւում իբրև անձրև և ձիւն, այլ կամաց-կամաց, աննկատելի կերպով, ծածկում է ծառերի տերեւները, կազի թուփերը: Այն օրերը, երբ պէտք է մանանան նստի առատ կերպով, օդը մաքուր չէ լինում, այլ լցված բարակ մառախուղով, մի տեսակ մշուշով վարագուրված: Մարդու շորեր նոյն իսկ փոքր ինչ թրջվում են:

Մանանան, կամ ուրիշ անունով կազբան սպիտակ է, թելի նման, 2—3 սանտիմէտր եր-

կարութեամբ: Նրա հաստութիւնը կարող է լինել ձիւ ագիի մի կամ երկու մաղի հաստութեան: Կազի թուփերի վրա նա բաւական չոր է. իսկ ծառերի տերեւների վրա, օրինակ, լոզիլիի վրա, թաց: Կազի թուփերից նրան թափ են տալիս մի շորի, թեփուսու, կամ մաղի մէջ և ապա ձեռքով ժողովելով դունդ անում, իսկ ծառերի տերեւներից նրան ստանալու համար՝ լուանում են ծառերի ձիւղերը տերեւներով հանդերձ և հիւթը ժողովում ամանների մէջ, ուր մանանան կամաց-կամաց նստում է, իսկ ջուրը վեր բարձրանում:

Հում մանանան համեղ չէ և ծանր է ստամոքսի համար: Նփելուց յետոյ մանանան դառնում է մեղրի նման համեղ:

Թէ կազի թուփերից ժողոված և թէ ծառերից լուացած մանանան ածում են կաթսաների մէջ, դնում կրակի վրա և եփում, լաւ խառնելով: Երբ բաւական եփվեց, ածում են նրան օշնակներ, կարամներ և պահում: Շատերը նրան դերադառում են մեղրից, բուրբից: Ուտում են իւղի հետ միասին հացով:

Իւրաքանչիւր տուն ժողովում է մանանայ 5—15
լիտր: Երբեմն տանում են նրան Մուշ ծախելու,
լիտրը արժէ 8—10 դուրուշ:

Սասունը հարուստ է անտառն երով և այ-
գու ծառատունկներով: Մեծ անտառներ կան Սե-
մալի մօտ, Դաւլօրիկի սարալանջերում, Ղուլփի
գիւղերի սահմանում, Ընձքարի մօտ: Անտառները
թէն շարունակ կտրտվում են գիւղացիների պետ-
քերի համար, բայց նրանք շուտով վերականգնում
են: Սասունը ջրառատ երկիր է: Ձմեռը նստում
է խոր ձիւն, իսկ դարնանը դալիս են յաճախ
անձրեւներ: Անտառի բուսականութեան սերմերը
շուտով արմատանում են, հին ծառերի տակից
ծլում են նոր ճիւղաւորութիւններ և լրացնում են
անտառի պակասը:

Անտառի փայտը ծառայում է իբրև վառելիք,
իսկ ծառերի տերևները՝ իբրև կերակուր տնային
կենդանիների, գլխաւորապէս ոչխարի և այ-
ծի համար: Տերևի պաշարաստութիւնը կատար-
վում է օգոստոսին և սեպտեմբերին, երբ գիւղա-
ցիները վերջացնում են ամարային պարապմունք-

ների մեծ մասը: Գիւղացիները այդ ժամանակ
խմբերով գնում են անտառ և քշուշով կտրը-
տում են ճիւղերը ու գետնին թափում: Յետոյ
այդ ճիւղերը խուրձ-խուրձ կապում են և թող-
նում գետնի վրա մօտաւորապէս մի տասն օր,
որ ճիւղերը և տերևները չօրանան: Այնուհետեւ
դէզ են անում այդ խուրձերը և այդպէս պահում
մինչև ձմեռ, երբ պէտք է ոչխարին և այծին տա-
նը կերակրել: Այդ ժամանակ գիւղացիները առ-
նում են իրանց հետ դահուկներ, որ բալսիւր-
ների նմանութիւն ունեն (ռուսական дровни և
сахи-ների ձևով) և անտառից տուն կրում ճիւղի
և տերևի խուրձերը: Ձիւնի վրայով դահուկները
չատ թեթև են շարժվում և մարդիկ, առանց
կենդանիների օգնութեան, իրանք կարողանում են
առանց մեծ դժուարութեան տուն բերել խուր-
ձերը: Ոչխարները ուտում են տերևները և շատ
բարակ ընձիւղները: Մնացած ցախը դօրծ է ած-
վում իբրև վառելիք:

Կռնային բուսականութիւնը բաղմազան է և
հարուստ: Շատ տեղերում նա այնքան ճոխ բուս-

նում է, որ նրան հնձում են իբրև խոտ և չորացնում, իսկ յետոյ նոյն հողի վրա արածացնում են անասուններին: Երեքնուկով (*Trifolium*—խընձորախոտ) ծածկված արօտները սննդարար կերակուր են մատակարարում կենդանիներին: Կավլ օ (լուպին) բոյսով առատ տեղերի խոտը պահվում է ոչխարի, այծի, ծնած մաքիների համար:

Լեռներում և դաշտերում շատ բոյսեր կան, որոնք գործ են ածվում և մարդկանց կերակրի մէջ: Գարունը բացվելուն պէս, հաղիւ ձիւնը հալվում է, բուսնում է օղիւնը, որ ժողովում են դաշտերից, եփում և ուտում: Օղինի արմատը չրէզն է, որ գործ է ածվում մանածի համար, իբրև սոսնձանման նիւթ:

Անդօք սարի կողմերում շատ է բուսնում խաւըրծիլ բոյսը, որ ունի լայնատարած մեծ տերևներ և ուղղաձիգ երկայն զօխ, որ վերջանում է մի փոքրիկ թուփով: Խաւըրծիլը ժողովում են և ուտում:

Սասունի լեռներում, նա մանաւանդ արեգունի տեղերում, շատ է բուսնում կաղ, որ թփանման

փուշ է և գործ է ածվում իբրև վառելիք, բայց մանաւանդ իբրև կենդանիների համար կերակուր:

Կաղ փուշը (*Astragalus*), ինչպէս յայտնի է, տարածված է և Անդրկովկասում, նա մանաւանդ Կրկնեան նահանգում. բայց Սասունի կաղը աւելի խոշոր տեսակիցն է և բուսնում է շատ մեծ քանակութեամբ: Կաղի խոշոր տեսակի թփերը այնքան մեծ են, որ երբեմն մի թուփը արդէն կազմում է մի շաղկապուն. իսկ ընդհանրապէս 8—10—12 հատ թուփն է կազմում մի շաղկապ: Կաղը ունի դեղնեղիկ մանիշակագոյն և դեղին ծաղիկներ, որոնք թաղված են փուշերի ծոցում: Այդ ծաղիկները համեղ կերակուր են ոչխարների համար: Կաղ կտրտելու համար գործ է ածվում դարձեալ քշուշ, որ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի հատոց կամ մի հաստ դանակ կեռ ծայրով: Կաղը նախ վառում են և փշերի մասերը այրում, յետոյ ձնացածը՝ բուսնը և ձիւղերը՝ կտրտում են շատ մանր կտորներով և ապա տալիս են կենդանիներին, իսկ ըստ մեծի մասին եղներին՝ երեկոյեան փումին: Կաղը մեծ ոյժ է տալիս եղներին, չա-

դացնում և ամրացնում է նրանց: Կովի և ոչխարի համար նա նոյնպէս օգտակար է, իբրև կաղ-դուրող կերակուր, բայց կաթի յատկութեանը վընասում է. կաթը ստանում է մի առանձին դառնութիւն: Նկատված է, որ կաղ շատ ուտող կենդանու միսն էլ ունի դառն համ:

Կաղից ստացվում է մի առանձին տեսակի խեփ, որ յայտնի է կաղ խեփ անունով: Սասուն-ցիները առանձին ուշք չեն դարձնում այդ խեփի վրա. մի քանի մարդիկ միայն զբաղվում են նրա ժողովելով և ծախում են գիւղերում կամ Մուշում՝ նուկին $1\frac{1}{2}$ դուրուշ, իսորը 18 դրուշով:

Օգտվում ենք դէպքից յայտնելու, որ կաղխեփը լաւ գին ունի եւրօպական շուկաներում և դեղատներում և եթէ սասունցիների մէջ գտնվեն մարդիկ, որ առանձին ուշք դարձնեն այդ խեփը ժողովելու գործի վրա, կարող են յայտնի շահ ունենալ: Վաճառքի մէջ այդ խեփը յայտնի է թրադանթ անունով (Gummi Tragantha):

Կաղի թուփերը, կտրակուց ցետոյ, արմատից զփուարութեամբ են վերականգնվում, բայց սերմե-

րից շատ շուտ նրանք արմատ են բռնում և դարգանում:

Սասունի գիւղերի այգիներում, ձորերում շատ վաղ ժամանակից բուսնում է ընկուղենի, որի կոճղերը վերջին ժամանակներս դարձրին իրանց վրա եւրօպական վաճառականների ուշադրութիւնը: Եւրօպացիները արդէն սկսել են արտահանել այդ կոճղերը: Նոյն իսկ մի քանի տեղերի անուններ ցոյց են տալիս, որ այդ երկրում ընկոյղ շատ կայ: Վերջին կտտորածի ժամանակ մեծ հռչակ ստացած գիւղի անունը, Գելիեգուդան նշանակում է քրդական լեզուով ընկուղաձոր: Եւ յիրաւի, Գելիեգուդանում շատ կան ընկուղենիներ և շարունակվում են ձորի ընթացքով: Ընկուղենի շատ կայ նոյնպէս Սպղանքում:

Սասունը առատ է հանքերով: Դաւօրիկի լեռնագօտիում թաղված են երկաթի մեծ պաշարներ: Այժմ յայտնի և մշակվող երկաթահանքերից զլխաւորը գտնվում է Հլօղենց սարում: Դաւօրիկի ժողովուրդը շատ հին ժամանակներից ծանօթ է հանքագործութեան. կան

գիւղեր, ուր ամեն տուն ունի հանքադործութեան վարպետներ: Հարդք գիւղում կար մի նըշանաւոր վարպետ, որ դործնականապէս ուսումնասիրել էր հանքադործութեան արհեստը և շահագործում էր մեծ քանակութեամբ երկաթ: Այդ վարպետը՝ խաչօեան Պասպար անունով՝ այժմ իր օրդու և հարախ հետ ձերբակալվել են:

Սասունցիին շատ ասացուածներ և երգեր ունի երկաթի և երկաթադործութեան մասին: Տարածված մի երգի մէջ ասված է.

Շինեմ փետատ, խուփ, խաչերկաթ.

Ծանր է դադումս, բայց եմ աղատ:

Երկաթի հանքը համարվում է առատներից: Հանքը հալում են և երկաթը վերցնում: Բացի երկաթից կան և ուրիշ հանքեր:

Սասունցիները ընդարձակ հողեր չունեն երկրադործութեան համար: Տափարակ դաշտեր և սարահարթեր թէև կան, բայց մեծ տարածութիւն չունեն ըստ մեծի մասին. երկրադործութեան համար յարմար հողերը կտոր-կտոր ընկած են այս ու այն տեղ, ձորամէջերում, գետակների ա-

փերին: Ինչպէս մի անգամ յիշատակեցինք՝ սասունցին շատ տեղ հաց ցանելու և խաղող ու միրգ բուսցնելու համար արհեստական արտեր և այգիներ է շինել և այդպիսով կորզել ընտելիւնից մշակութեան համար հողեր:

Արհեստական արտ կամ այգի շինելու համար սասունցիները ընտրում են լեռնային լանջերից յարմարը՝ ջրելու և երթեկեկելու համար: Այդ լանջերի ներքին կողմից որմն են բարձրացնում քար ու ցեխով, երբեմն էլ քար ու կրով: Յետոյ այդ դառիվայրի ներքին մասում այնքան քար են կրում, որ հաւասարվի հողի մակերևոյթը: Այնուհետև այդ քարերի վրա ածում են խիճ, աւաղ, հող, գետակների ափերից խոտախառն հող, ձումբ և յետոյ պարարտացնում այդ հողը աղբով:

Միջակ տունը ունի 20—30 քիլատեղ հող, չքաւորը 5—15, հարուստը 40—60, բացառիկ ունեւորները և աւելի: Քիւլան ութ կոդ է: Այդ հողով պէտք է սասունցի բազմանդամ ընտանիքը կերակրվի ամբողջ տարին և կարողանայ իր տուրքերը հատուցանել:

Սասունի հողը ըստ մեծի մասին թոյլ, աւագախառն տեսակիցն է։ Նրան հերկելը մեծ ոյժ չէ պահանջում։ Հողը առհասարակ կարմիր և դեղին գոյն ունի, քրդական խոտքով կազդի։ Հերկում են 2—3 վերջով խորութեամբ։ Մեծ գութաններ այստեղ գործ չեն ածում։ Հերկում են արօրով, որ պահանջում է միայն մի լուծ, այսինքն մի զոյգ եղ։

Սասունի հողը դարեր շարունակ մշակութեան մէջ լինելով, ուժասպառ է եղել և պահանջում է մշտական պարարտացում։ Վարելահողի քանակութիւնը համեմատաբար մեծ չէ և այդ հողը երբէք չէ հանգստանում, այլ անդադար մշակվում է։

Հող պարարտացնելը յայտնի է այնտեղ ուժեղ բառով։ Ուժեղու համար գործ են ածում կենդանիների աղբը։ Պէտք է նկատել, որ Սասունում փայտի առատութեան պատճառով, աղբից ավթարներ չեն պատրաստում վառելու համար, այլ բացառապէս նրան գործ են ածում հող ուժեղու համար։ Ամենայն օր երկու անգամ գիւղացիները

սրբում են իրանց դոմերը և աղբը դուրս տանում ու դիզում մի տեղ, մինչև ձմեռվայ վերջը և դարունը, և այն ժամանակ կրում են դէպի արտերը։ Եթէ ձիւնը դեռ չէ անցել, աղբը կրում են դահուկներով դաշտ և այնտեղ թողնում մինչև վարելու ժամանակ, իսկ եթէ գարունը բացվել է, այն ժամանակ կրում են կողովներով՝ բարձած էշերի վրա։ Ի հարկէ, դահուկներով կրելը աւելի դիւրին է և արագ։ Վարելու միջոցին աղբը ցրվում են հողի վրա հաւասարապէս և ապա հերկում հողը և ցանում։ Պարարտի հաւասար տարածվելուն վերջնականապէս նպաստում է ջուրը, որով ոռոգում են դաշտերը։

Այս հող ուժեղու և մի այլ միջոց, որ նոյնպէս յաճախ գործ է ածվում այստեղ։ Այդ այն է, որ գիւղացին մի 20—30 օր գիշերել է տալիս իր անասուններին այս կամ այն արտի վրա, յետոյ անցնում միւս արտին։ Կենդանիների դադարից զոյացած պարարտը այնքան զօրութիւն է տալիս հողին, որ այլ ևս պէտք չէ զգացվում այլ կերպ ուժեղու։

Սասունում վարելահողերը և այգիները ըստ մեծի մասին ջրվում են և այն էլ՝ մի քանի անգամ բուսականութեան աճման չրջանում՝ երեք, չորս և հինգ անգամ:

Սյն տեղերում, ուր հողը չէ հերկվում և թող-ված է խոտի համար, ոչ ջրում են, ոչ ուժում: Անձրևների խոնավութիւնը բուսականութիւն է տալիս բոյսերի աճման:

IV

Հողագործութիւնը: — Հացահատիկներ՝ ցորեն, գլգել, կորեկ և այլն: — Իւղ մատակարարող նիւթեր՝ կաւաւատ, պղինջք և մրկիթ: — Բամբակ և առւոյտ. — Միրգեր: — Շերամապահութիւն: — Մեղուաբուծութիւն: — Անասնապահութիւն՝ կով, ոչխար և այծ. — Կաթնատնտեսութիւն:

—

Գարունը հրաշալի է Սասունում:

Հողը սեանում է Զատիկի մօտերքը: Ջիւնը մնում է աւելի բարձր տեղերում, անտառներում և լեռնային խոռոչներում: Հազարաւոր գետակներ մեծ ու վոքր հոսանքով տանում են ձիւնահալքի և անձրևների ջրերը դէպի մեծ ձորերը և գետերը: Ամեն մի քայլում դուք հանդիպում էք աղբիւրների, որոնց ջրերի մասին անվերջ գովասանքներ էք լսում. — «սա պաղ է մնում ինչպէս սառույց ամբողջ ամառուայ ընթացքում, սա կաթնահամ է, սա զարմանալի մարսական է, սա բուժող աղբեցւելիւն ունի»:

Արտներ, խոտահարքներ և դաշտեր ծածկվում են հարուստ, բազմազան բուսականութեամբ: Մի տեղ դեղին ծաղիկներից ամբողջ երկիրը դեղնել, միւս տեղ նա կարմրել է, երրորդ տեղում նա ներկայացնում է բազմերանդ ծաղիկների մի հագուադիւտ գորգ: Առատ ցողը հազարաւոր աղամանդներ է թափում բոյսերի վրա և զօրաւոր կերպով նպաստում բոյսերի աճման:

Սասունի լեռնային մասերում ցանում են միայն հացահատիկներ և նրանց մէջ առաւելապէս կորէկ, գլգել, իսկ աւելի տաք տեղերում, այն է ձորամէջերում և տափարակներում, բացի հացահատիկներից, ցանում են բամբակ, պահում են շերամի որդ և պարապում են այգեգործութեամբ, խաղող և զանազան տեսակ մրգեր արդիւնաբերելով:

Սասունցիները հաց չեն ծախում ուրիշ տեղեր: Այնքան ցանում են, որ իրանց համար բաւականութիւն տայ: Հարեան հարեանից, գիւղ գիւղից, ի հարկէ, դնում են հաց, նայած տարվայ բերքին և հունձին. իսկ անբերրի տարիները իջնում են Մուշի դաշտ՝ այնտեղից հաց բերելու:

Նրկրագործութեան մէջ այստեղ յայտնի են հետեալ հատիկները, հունդերը և բանջարները, ցորեն, դարի, կորեակ, գլգել, դիւրջգլգել, կավարս, մուրթիկ, վաղանա, կտաւատ, կանափ, սիսեռ, դետնախնձոր (կարտօլ), շաղգամ, կաղամբ և այլն:

Յորեն ցանում են ամենքը, բայց քիչ քիչ, բարձրադիր տեղերում (Սեմալ, Շենրկ, Գելիեգուզան գիւղերում), աւելի սակաւ, քան Գալուորիկի, Ղիանի, Ղուլիի գիւղերում: Կորեկը պտղաբեր է և շատ է ցանվում: Գարի ամեն տեղ, բայց սահմանափակ քանակութեամբ:

Գլգելը յառուկ է Սասունին և մասամբ Մուշին: Դառնի բարձր բուն, որի ծայրին գլխիվայր կախված է կլօր, սպիտակ հատիկներով լի ողկոյդաձև մի գունդ, որունի շամամի մեծութիւն: Նա շատ պտղաբեր է և թէ տալիս է համեղ հաց և թէ գործ է ածվում ապուր պատրաստելու համար: Գալուորիկում և Ղիանում բուսնում են նրա ամենալաւ, խոշոր տեսակները: Գիւրջգլգել ասելով սասունցիները հասկանում են սիմինգրը, եգիպտացորենը. դա այնքան տարածված չէ:

կա վարս, մուրթիկ և վազանան տարածված են ոչ հաւասարապէս. ամենից շատ տարածված է կալարսը, այնուհետև վազանան (Ղիանում շատ են ցանում), իսկ ամենից քիչ՝ մուրթիկը: Յոյ դատիկներից ամենախոշորն է կալարսը, ամենամանրը վազանան, որ ունի սպիտակ կորեկի նման հատիկներ:

Այն հողը, ուր պէտք է ցորեն ցանվի, հերկում են կամ, ինչպէս սասունցիները ասում են, փեշխում են մի անգամ, իսկ կորեկի տեղը չորս անգամ: Գորենի արտը ցաքում են ցանելուց յետոյ, իսկ կորեկինը նախ ցաքով հաւասարեցնում են հողը և ապա ցանում:

Բերրիութեան, հունձի առատութեան աստիճանը մերձաւորապէս այս տեսակ է. ցորենը տալիս է մէկին 10—20, գարին 5—10, զլգելը 200—400, կորեկը 60—100, կալարսը 300—500, մուրթիկը 150—200, վազանան 70—100, կտաւատը 8—15, կանեփը 70—100:

Կտաւատից ձէթ են պատրաստում տան գործածութեան համար: Կանեփը քիչ է ցանվում:

Կտաւատի թելը գործ է ածվում. բայց կանեփի բունից պատրաստում են չուաններ տնային պէտքերի համար: Շատ յարգված է Սասունում և ընկոյզի իւղը, որ արդէնաբերվում է բուսականաչափ: Չէթ պատրաստում են և պղինջքի ծառի պտուղներից (հատերից), լաւ ծեծելուց և քամելուց յետոյ Պղինջքից պատրաստում են նաև առանձին կերակուր:

Ի դէպ, կարելի է յիշել, որ անտառներում և արտերի մօտ բուսում է մրկիթ (չանդիլ) ծառը, որի սև, տափակ պտուղները պարունակում են իրանց մէջ մեծ քանակութեամբ ձէթ: Այդ ձէթը ուտելու համար գործածական չէ. բայց նա պէտք է զալիս տեղական սապօն շինելու համար:

Բոյսերը ցանելու ժամանակ աշխատում են փոքր ի շատէ փոփոխել նրանց տեղը. ցորենից յետոյ ցանում են կորեկ, նրանից յետոյ դարձեալ ցորեն, կամ մի այլ հացաբոյս: Միայն անջրդի, բարձրադիր տեղերում յաճախ ցանում են միմեանց վրա միայն գարի:

Բամբակ ցանում են Ղիանի և Ղուլփի գիւղերում, որտեղ նա բուսնում աջող կերպով: Մի քանի անգամ փորձեցին բամբակ ցանել և Գեղիեզուղան գիւղում և ունեցան լաւ հետևանքներ, բայց բամբակի մշակութեան յարմար հողեր չատ չը կան այդ գիւղում:

Խոտաբոյսերից յայտնի է այստեղ առւոյտը, որ ցանվում է բոլոր գիւղերում, բայց ոչ մեծ քանակութեամբ. իւրաքանչիւր մարդ աշխատում է մի կամ երկու արտ առւոյտ ունենալ: Առւոյտը մի և նոյն տեղում անընդհատ բուսնում է 7—10 տարի: Առւոյտի՝ քիչ ցանելու պատճառը այն է, որ նրա համար պահանջվող պետական հարկը ծանր է: Այն ինչ հացաբոյսերի համար նշանակված է վերցնել վեց խուրձից մէկը, առւոյտի համար վերցվում է 30 խուրձից 100 զուրուշ, որ զիւղացիների համար ծանր է վճարել:

Խաղող չը կայ Շատախի գիւղերում. բայց կայ Դալօրիկում և նա մանաւանդ Ղիանում: Փառգա գիւղի խաղողը մեծ ողկոյղներ ունի, պլտուղները սղմուկ. մի ճութը դժուարութեամբ մի

մարդ ուտում է: Գինին պարունակում է իր մէջ շատ ոգելից նիւթ, և շուտ հարբեցնում է:

Մրգատու ծառեր տարածված են բոլոր այն տեղերում, ուր կան և խաղողի այգիներ: Հեղին գիւղը մանաւանդ յայտնի է իր դանաղան տեսակ մրգերով. թուզ, տանձ, խնձոր, ծիրան, թութ, պղինջը և այլ տեսակ ծառեր բուսնում են այդտեղ աջող կերպով: Գիւղացիները պատրաստում են պաստեղ, բուփ, չամիչ, օղի:

Շերամա պահութիւնը տարածված է Ղուլփի և Ղիանի շատ գիւղերում, օրինակ Իշխնձորում, Արտգունքում, Փառգայում: Մարդ կայ, որ մինչև 100 լիտր շերամ է դուրս բերում տարեկան: Շերամի սերմը իրանց երկրումն են հանում, ուրիշ տեղերից չեն ստանում: Մի քանի տարի առաջ մի պոլսեցի, Միհրան էֆէնդի, եկել էր Սասունի կողմերը և վաճառելու համար սերմեր էր պատրաստում, ջակելով ընտիրները թոյլերից, բայց նրա վրա ծուռ նայեց թիւրք կառավարութիւնը և նրան կալանաւորեց ու յետ ուղարկեց:

Մեղուաբուծութիւնը յայտնի է Սասունի բոլոր մասերում, նա մանաւանդ Վալուորիկի գիւղերում: Նոյն իսկ Գեղիեգուղանի նման աւելի ցուրտ տեղում կան մեղուաբուծութեամբ պարպողներ: Գեղիեգուղանի մէջ յայտնի հարուստ Պետոյի տանը շատ փեթակներ են եղել միշտ: Վերջին կոտորածի ժամանակ, երբ գեղիեգուղացիները, երկար մաքառումից յետոյ՝ թնդանօթներին գնդակներից փախան լեռները, ազա՜ թիւրք գինւորները՝ երբ մտան Գեղիեգուղան գիւղը, շտապեցին Պետոյի տունը և ընկան մեղրի վրա. բայց այնքան շատ կերան միանգամից, որ մի քանիսը սաստիկ հիւանդացան և կարծեմ նոյն իսկ մեռան: Այն ժամանակ կասկած ընկաւ թիւրքերի մէջ, որ մեղրը իբր թէ թունաւորված է: Այդ պատճառով կրակ տուին մեղրի ամբողջ պահեստը: Մեղրը հալվում էր և իջնում ձորակողով դէպի ջուրը:

Գիւղական հողը Սասունի գիւղերում չէ բաժանվում: Գոնէ այդ մասին դեռ խնդիր չէ ծագել այդտեղի գիւղացիների մէջ: Հողի տիրապե-

տութեան համեմատ կարգաւորվում և բաժանվում են գիւղական հարկը և տուրքերը: Գիւղերում տները իրանց կարողութեան, իրանց հողատիրութեան համեմատ բաժանվում են համփա տներ:

Անցնենք այժմ տաւարապահութեան, որ Սասունի գիւղերի տնտեսութեան մի շատ նշանաւոր ճիւղն է կազմում, իսկ լեռնային մասում աւելի մեծ տեղ է բռնում, քան նոյն իսկ հողագործութիւնը:

Տնային անասուններից պահում են կով, եղ, ոչխար, այծ, ձի, ջրիւի, էշ, որոնք ծառայում են տնային պիտոյքներ հոգայու, մատակարարելով միս, կաթ, իւղ, բուրդ, իսկ ոչխարը բացի դրանից վաճառահանվում է և դրամական եկամուտի գըլխաւոր աղբիւրն է կազմում:

Այստեղի կովերը միջին և փոքր հասակի են, ըստ մեծի մասին սև գոյնով և աւելի սակաւ՝ կարմիր գոյնով: Կովը միջին հաշւով ունի 8—10 լիտր միս: Իւրաքանչիւր միջին տուն պահում է 5—10 կով, աւելի չքաւորները 2—3, իսկ հա-

րուստները 15—20 և աւելի կով: Մի կով ամառ-վայ ընթացքում տալիս է մինչև 2 լիտր իւղ:

Եզը ծառայում է երկրագործական աշխատանք-ների և բեռներ կրելու համար: Միջին տունը պահում է 6—10, չքաւորը 2—4, հարուստը 30—40 եզ և աւելի:

Թէ կովը և թէ եզը մօտ վեց ամիս կերակրւում են տանը փակւած: Նրանք ստանում են առաւօ-տեան էրթ (յարդ, դարման), ճաշին՝ խոտ և երե-կոյեան՝ կազ: Կովերին կազ քիչ են տալիս, իսկ եզներին մինչև 1—2 լիտր իւրաքանչիւրին:

Ոչխարը ամենասիրելի կենդանին է լեռնա-կան սասունցու համար: Ոչխար ասելով նա յա-ճախ հասկանում է ոչխար և այծ միասին, իսկ զանազանելու համար նա անուանում է առաջի-նին մաքի, իսկ երկրորդին այծ, կամ առաջինին սպիտակ ոչխար, իսկ երկրորդին սև ոչխար: Մենք դործ կածենք այնպէս, ինչպէս սովորաբար ըն-դունւած է, ոչխար և այծ բառերով:

Ոչխարը և այծը աւելի բազմատեսակ արդիւնք են տալիս և աւելի լաւ են վաճառւում, քան միւս

անասունները: Սասունի լեռներում ծախու ոչ-խարներից կաղմիւում են մեծ հօտեր, որ յետոյ տանում են վաճառելու Դիարբեքիւր, Հալէբ և Շամ:

Ոչխար և այծ պահում է ամեն մարդ: Միջին տունը ունի մերձաւորապէս 200 գլուխ, ամենա-չքաւորը աշխատում է մի 50 գլուխ ունենալ, իսկ հարուստները կարողանում են պահել ամբողջ հօ-տեր, բաղկացած 500—700 և մինչև անգամ 1000 գլուխ ոչխարից և այծից:

Սասունի շուրջ գտնւող սարերում քիւրդերը բերում են արածացնելու իրանց հօտերը, իսկ ձմեռը նրանք չուում են և գնում հեռաւոր տափա-րակները, ներքին դաշտերը, որտեղ ձմեռը խիստ չէ և կարելի է ոչխար պահել առանց հնձած խոտի, կամ քիչ խոտով, բաւականանալով ձմե-րային արօտներով: Հայերը մնում են իրանց գիւ-ղերում և կերակրում են խոտով, բայց գլխաւո-րապէս ծառերի (հօշի, լօղփի և այլն) տերեւներով, մերձաւորապէս մի մասը խոտ և երկու մասը տերեւ հաշուելով: Հարիւր ոչխարը ստանում են

հարիւր բարդ տերև, ըստ որում ամեն մի բարդը բաղկացած է լինում երեսուն մեծ խուրձից, որոնցից իւրաքանչիւրը հազիւ կարող է մի մարդու շալակ կազմել: Ոչխարին համեմատաբար խոտ չատ են տալիս, իսկ այծին տերև:

Հայերը աւելի լաւ են խնամում ոչխարին, քան քիւրդերը: Այդ պատճառով երբ ոչխարը լըղար է, վտիտ, ասում են «կարծես քիւրդի ոչխար է»:

Ոչխարը սպիտակամազ է, այծը սևամազ: Ոչխարին խուզում են երկու անգամ, իսկ այծին մի անգամ: Ոչխարի բուրդը կակուղ է, այծի մազը կոշտ: Կակուղ մազ ունեցող այծեր այս տեղերքը չը կան և չեն էլ բերում Սիվանից, Մուշի կողմերից, ուր կան տեղ տեղ: Սասունցիները գնահատում են ոչխարի՝ բուրդը, իսկ այծի՝ կաթը: Այծը ծախվում է լաւ գնով, ուստի նա սիրելի կենդանի է Սասունում:

Ոչխարը պարունակում է իր մէջ 4, երբեմն մինչև 5 լիտր միս: Այստեղի ոչխարը ունի երկար դմակ, որ քաշում է մինչև մի լիտր և աւե-

լի, օրինակ, 20 նուկի: Մի լիտրը 12 նուկի է, մօտ 16 գրվանքայ (ֆունտ):

Ոչխարը տալիս է 1—2 նուկի բուրդ, 6—10 նուկի իւղ և բաւական քանակութեամբ պանիր: Թէ ոչխար և թէ այծ կթվում են օրեկան երկու անգամ՝ կէսօրին և երեկոյեան: Այծը շատ կաթնատու է, համարեա երկպատիկ աւելի կաթ է տալիս, քան ոչխարը:

Ոչխարի ծինը միաժամանակ չէ կատարվում. սկսվում է բարեկենդանից և մինչև անգամ աւելի վաղ և շարունակվում է մի քանի շաբաթ: Այստեղ սովորութիւն չը կայ աշնանը զօչերին բաժանել ոչխարից և մի յայտնի ժամանակ խառնել միասին:

Քանի դեռ կանաչ խոտը լեռնային արօտներում այնքան չէ զօրացել, որ կարելի լինի հօտերը այնտեղ ուղարկել կերակրվելու, ոչխարներին չեն կթում, այլ բոլոր կաթը թողնում են գառներին համար: Կթելը սկսվում է գօլան (մայիս) ամսից:

Կաթը եփում են և մածուն չինում: Մածունի երեսը, իւղային մասը, շատ անգամ ժողովում են առանձին, աղում, լցնում կարասները և այդպէս

պահում մինչև խոր ձմեռը, երբ նրան ուտում են: Կարասների բերանը փակում են և նրանց գլուխը բերանը վայր՝ պահում չոր տեղ, թաղած հողի մէջ: Նոյն ձևով պահում են յաճախ և անքաշ մածուներ, քամած և աղած: Թանից պատրաստում են կամ ժածիկ, որ այստեղ անուանվում է թ ան-հատ և պահվում է աղած, կամ էփած թան, որ կամ ուտվում է իսկոյն, կամ նոյնպէս աղվում է ու կարասների մէջ պահվում և գործ է ածվում ձմեռը ապուր չինելու համար: Այդ եփած թանը թանձր հեղուկ է մաթի նման: Զիլ կամ թ ել պանիր Սասունում չէ պատրաստվում: Քիւրդերի մէջ շատերը կաթի երեսը չեն առնում և պատրաստում են մեծ գլուխ պանիրներ՝ 1—2 լիտր ծանրութեամբ: Երբ լեռներից իջնում են քիւրդերը, կտրտում են այդ պանիրը և կտորներով պահում աղաջրի մէջ առանձին կարասներում:

Սասունցիները պանիր չեն ծախում երբեք, իսկ իւղը կարողանում են արտահանել մի յայտնի քանակութեամբ: Բուրդը մեծ մասամբ գնում է ընտանեկան պիտոյքների համար: Բացի հագուստից,

որի վրա գործ են ածում բուրդը, սասունցի կանայք պատրաստում են կարպետներ, փալաններ, թաղիքներ, չուալներ և երբեմն գորգեր: Այս վերջինները ըստ մեծի մասին տարածված են քիւրդերի մէջ:

Ուրիշ կենդանիներ Սասունում քիչ են գործածվում: Գոմէշ ամենեկին չը կայ լեռնային գիւղերում: Երբեմն Մուշի կողմերից բերվում են փորձի համար գոմէշներ, և պահվում են հարուստ տներում: Խոզ ամենեկին չը կայ Սասունում: Թէև նա կարող էր բաւականին յարմարութիւն գտնել իր համար Սասունի անտառներում, ուր կաղին կայ մեծ քանակութեամբ:

Ձի և ջորի կան միայն մի քանի հարուստ տներում: Ձին աւելի հազուադէպ է քան ջորին, որ աւելի է յարմարվում Սասունի քարոտ տեղերին:

Համարեա իւրաքանչիւր տուն պահում է մի կամ երկու էշ, որ գործ են ածում բեռն կրելու, ջաղացը ցորեն և ուրիշ հացահատիկներ տանելու, ալիւր և աղ բերելու: Հարուստ տներում պատահում են մինչև երեք և աւելի էշ պահողներ:

V

Ընդհանուր ակնարկ Սասունի վրա:—Սասունը հին ժամանակներում:—Վարչական և տնտեսական, արտաքին և ներքին փոփոխութիւններ:—Սասուն-ցիների ծանր և վրդովված դրութիւնը աղէտից առաջ:—Վերջաբան:

—

Մենք ներկայացրինք ընթերցողին այն պայմանները և հանգամանքները, որոնց մէջ ապրում է Սասունի ժողովուրդը: Մենք տեսանք, որ մի լեռնոտ, խորտուրտ երկիր, անթիւ ժայռերով, ձորերով և կիրճերով, որի մէջ չը կան ընդարձակ դաշտեր երկրագործութեան համար, կարողացել է սքանչելի կերպով շէնանալ և ապրուստ տալ հազարաւոր ընտանիքներին: Եւ դա չնորհիւ այն բանի, որ այդ լեռների և ժայռերի կրճերն կպած կապված է մի աշխատասէր, խնայող ժողովուրդ, որ մի անգամ ընտրել է իր համար այդ երկիրը, այնտեղ բուն է դրել և այլ ևս

նրանից չէ բաժանվել ամբողջ դարեր, շարունակելով նրան շէնացնել և ընդարձակել:

Սասունը իր մէջ պարունակում է բնութեան հարստութիւններ, որոնց ձեռք բերելը, մարդկային ապրուստին ծառայեցնելը՝ ըստ մեծի մասին կատարվում է միայն աշխատանքով և այն էլ՝ մեծ, աննկարագրելի ծանր աշխատանքով: Սասունը առանց իր աշխատաւոր ձեռքերի ոչինչ է: Աշխատանքն է, որ այդ բոլորը ստեղծել է: Եւ դա մի այնպիսի աշխատանք է, որ մի անգամ դործադրվեց ու վերջացաւ. դա մի տաճար, մի կամուրջ, մի բուրջ չինել չէ, որ մի անգամ կատարվեց և երկար տարիների համար ծառայեց: Դա մշտական, տոկուն գործունէութիւն է, անքուն հսկողութիւն, անդադար խնամք, որոնց պակասութեան, որոնց բացակայութեան միջոցին—կորչում է այդ երկրի բաղմաղան արդիւնաբերութիւնը:

Դեռ շատ հին ժամանակներում, դեռ հաղարտարի սրանից առաջ սասունցիները մշակում էին այդ երկիրը և յարմարացրել էին իրանց կենցա-

ղավարութիւնը երկրի պայմաններին և առանձնայատկութիւններին: Պատմագիր Թովմա Արծրունին, որը կարողացել է մօտից ծանօթանալ սասունցիներին և նոյն իսկ ակնատեսա լինել չառ եղելութիւնների, հետեւեալ կերպով է նկարագրում լեռնային այդ երկիրը և նրա ժողովուրդը:

«Այստեղ քիչ խօսքով բացայայտեմ լեռան բնակիչների որպիսութիւնը, թէ որտեղից և ինչ տեսակ մարդիկ են և ինչպիսի աշխատութեամբ և սաստիկ տառապանքներով են նրանք հայթայթում իրանց ապրուստի կարևոր պէտքերը: Նըրանց բնակութիւնը հաստատված է ձորերի խորքերում, լեռների փապարներում, անտառների մէջ և սարերի գագաթներին: Նրանք բնակվում են ազգ-ազգ առանձին և այնչափ հեռու են միմեանցից, որ եթէ զօրաւոր մարդու մէկը բարձրաբերձ տեղերից ուժգին ձայնով գոռայ, հազիւ թէ որ և է տեղում կարողանայ լսելի լինել և այն էլ իբրև մի արձագանք ժայռերի միջից: Նրանց կէսը չեղվել են հայրենի լեզուից՝ հեռու

ապրելու պատճառով և միմեանց հետ հանդիպած ժամանակ՝ խորթանում են մէկը միւսից և խօսում են իրար հետ աղքատ, կարկատուն խօսքերով: Եւ պատահում է, որ այնքան սաստիկ անծանօթ ու օտար են լինում միմեանց, որ նոյն իսկ թարգմանների կարօտութիւն են դգում: Իրանց կերակուրը պատրաստում են նրանք զանազան սերմերից, առաւելապէս կորեակ կոչված սերմից, որին սով ժամանակներում ոմանք հացի անուն են տալիս: Սերմը ցանում են անտառների մէջերքում, խնամքով ջրելով և երկմատնեայ փայտատներով փորելով հողը:

«Մերկութիւնը ծածկելու համար նրանք գործ են ածում բրդեայ զգեստ, իսկ ոտներին հագնելու համար այծի մորթից շինում են կօշիկների նման մի բան:

«Ամառ ձմեռ նրանք բաւականանում են միատեսակ կերակրով և միատեսակ հագուստով: Նըրանք մշտական կրում են իրանց վրա զէնք, որ բաղկացած է նիզակից և որ նրանք միշտ պատրաստ պահում են անտառների, լեռների գազան-

ներից և յարձակվող թշնամիներից պաշտպանվելու համար:

«Այն դէպքերում, երբ թշնամին յարձակվում է նրանց երկրի վրա, լեռնականները միաբան գալիս են իրանց իշխանների օգնութեան, որովհետև տիրասէր են:

«Ամպերից եկած ձիւների փութը մակերևոյթի վրա ման գալու հնաւորութիւն ունենալու համար՝ նրանք ռոտներից կապում են չուաններով առանձին տեսակ փայտեայ քօշեր և դիւրութեամբ ընթանում են ձիւնի վրայով, ինչպէս ցամաք հողի վրայով:

«Նրանք զազանաբարոյ են, արիւնարբու, ներանք ոչինչ են համարում հարազատ եղբայրների կամ իրանց անձի սպանելը: Նրանք կոչվում են մեկնազէն սուրհանդակներ և ապրում են Աղձնիքի ու Տարօնի մէջ եղած սարերում:

«Իրանց խառն և անհետազօտելի լեզուի և բարբի պատճառով նրանք խոթ են կոչվում, ուրտեղից և սարի անունը խոթ է: Նրանք գիտեն սաղմոսներ հայ վարդապետների հին թարգմա-

նութիւններից, որ միշտ գործ են ածում անգիր:

«Սրանք այն մարդիկն են, որոնք Ասորեստանի և Նինուէի Սենքերիմ թագաւորի որդի Սանասարի և Աղրամելից յետոյ չուեցին եկան և որոնք իրանց անուանում են տէրերի անունով սանաս-նեաններ: Նրանք հիւրասէր են, օտարներին ընդունող, պատիւ տուող և պահող»:

Թովմա Արծրունին, որ տալիս է այս տեղեկութիւնները, պատմում է, որ Հայկական Յ կամ Փրկչական 851 թւականին, ուրեմն 1044 տարի սրանից առաջ, սասունցիները իրանց զարմանալի քաջութեամբ և համարձակ արշաւանքով կարողացան փախցնել թշնամիներին և ազատել երկիրը օտարի լուծից:

Այդ ժամանակ տաճիկների զօրավարը խաբէութեամբ և անդթութեամբ կարողացել էր իր ձեռքը գցել Մուշի դաշտը և սպասում էր, որ ձմեռը վերջանալուն պէս՝ արշաւի Սասունի լեռնականների վրա և նրանց ընկճի: Բայց սասունցիները սպասել չը տուին զօրավարին: Իրանք, ձմեռվայ

միջում, արագ շարժվելով ձիւների վրայով, յանկարծակի յարձակվեցին թիւրքերի վրա, նրանց կոտորեցին, այս ու այն կողմ փախցրին և հայ բանտարկեալներին ազատեցին: Տաճիկների զօրավարը փախաւ Բագարատի շինած հոյակապ մեծ եկեղեցին և թագնվեց գմբէթի մօտ: Սասունցի մեկնադէնները պատեցին եկեղեցին և նիզակով սպանեցին զօրավարին:

Եւ Սասունը դարերի ընթացքում մնաց հաւատարիմ իրան: Մի կողմից նա քրտնքի մէջ կորած մի խղճուկ ուամիկ մշակ էր, որ քերում էր իր լեռների շերտերը՝ օրական հաց հայթայթելու իր համեստ և նոյն իսկ աղքատիկ ապրուստի համար, նա բնութեան կատաղի կապանքների մէջ շղթայված մի փոքր ժողովուրդ էր, որ իր կեանքի համար շատ բան չէր պահանջում և յոյս էլ չէր կարող ունենալ բազմահարուստ կենցաղավարութեան համար. սակայն միւս կողմից նա հպարտ, յանդուգն, անվնհեր, անյողդողդ մի ոյժ էր, երբ խնդիրը գալիս էր նրա բարոյական յարաբերութիւններին դէպի դրսի աշխարհը, նրա ոգու ան-

կախութեան, նրա իրաւունքների սահմանափակման կամ ջլատման խնդրին:

Նա, որ բնութեան փայլայտնքը և շոյանքը ստացողներից չէ, նա, որին բնութիւնը երես չէ տուել երբէք, նա, որին սղմել ու ճնշել է և հայրենի սրածայր ժայռը և նեղ ձորերի խորխորատը, նա չէ կամեցել մարդկային կապանքներ ևս դնել իր վրա և ծառայեցրել է իր հայրենիքի անմեքձենալի բարձրաբերձ լեռները և դժուար մշակելի վայրերը իր դարաւոր իրաւունքների պաշտպանութեան համար:

Սասունի մէջ ոչինչ չէ փոխվել դարեր շարունակ: Միայն կեանքը, ապրուստի միջոցը դարձել է աւելի ծանր, աւելի սրտամաշ, որովհետեւ ժողովուրդը բազմամասն է, իսկ բաւականաչափ հող չէ գտնում աճող սերունդի ապրուստի համար:

Սակայն նրան չըջապատող արտաքին պայմանները, որ առհասարակ նպաստաւոր չէին, վերջին ժամանակներս ենթարկվեցին որոշ ծրագիրներին ծառայող փոփոխութիւնների, որոնք ձգտում էին

այնպիսի կապանքներ ստեղծել, այնպիսի պարիսպներ կանգնեցնել, որ լեռնական այդ ժողովուրդը վերջնականապէս ընկճվի և մոռանայ իր մարդկային իրաւունքների անխախտութեան մասին ունեցած հին երազները:

Այդ արտաքին փոփոխութիւնները կատարվում էին մեծ տարածութեան վրա կամաց-կամաց և զանազան ձևերով: Եւ նրանց միայն մի ալիքը հասաւ Սասուն:

Եթէ Սասունի և առհասարակ Թիւրքաց Հայաստանի ազգութիւնների և կրօնական համայնքների մէջ չը կար առաջ զիտակցական եղբայրութիւն, քաղաքացիական միասնակեցութեան գաղափար, սակայն կար հարկանական, իսկ երբեմն նոյն իսկ մտերմական զգացմունք: Քիւրդերը հայերի հետ չատ տեղ կարողացել են երկար ժամանակներ ապրել հաշտ ու հանդարտ, թուլացնելով և մոռացման տալով այն խորթութիւնը, որ կար միմեանցից տարբեր տարրերի մէջ:

Բայց այդ դրութիւնը զուր չեկաւ դիպումատ կառավարիչներին, որոնք իրանց օրհասական խե-

ղացնորութեան մէջ սկսեցին յղանալ յանցաւոր ծրագիրներ՝ արթնացնելու մահմետական տարրերը, ջնջել այն ազգութիւնները և համայնքները, որոնք չէին կարող նպաստել համամահմետական ձուլման գաղափարին և նոյն իսկ կարող էին նրան խանգարող հանդիսանալ:

Եւ ահա սկսվում է մի՝ երբեմն խուլ, երբեմն քաղաքական՝ յանցաւոր գործունէութիւն այդ ուղղութեամբ: Ուղարկվում են քարոզիչներ, որոնք ամեն ճիգ են թափում քանատիկ տացնել մահմետական ժողովուրդը, որոնք հրաւիրում են նոյն իսկ հեռաւոր տեղերի մահմետականներին՝ չերբեցնելին, չեչննելին, լեզգիներին գալ լցնել Փոքր-Ասիայի ազատ տեղերը՝ մահմետական մի մեծ աշխարհ ստեղծելու համար: Ազդովեց համիդիէի վայրենի գունդերի զինուորութիւնը, որ մի սարսափելի նեցուկ դարձաւ տեղական աստանդականների վայրենի գործողութիւնների, գազանային արարքների համար:

Թիւրք կառավարիչը, թիւրք աղան, տեղական պաշտօնեան սկսեցին զառնալ ծայրայեղ բռն-

խնդիր դէպի քրիստոնեան, խստապահանջ դէպի հնազանդութեան և հպատակութեան արտաքին արտայայտութիւնները և սարսափելի կասկածոտ դէպի ամեն մի դործ, ամեն մի երևոյթ, որ կրում էր իր մէջ բարձր կուլտուրականութեան, եւրօպականութեան նշան: Ամեն տեղ պտնում էին անհնազանդութիւն, յեղափոխական եթէ ոչ գործունէութիւն, զոնէ մտածողութեան հետքեր: Ի զուր տեղը՝ բռնում էին աչքի ընկնող մարդկանց, ինտելիգենտ անձերին, քահանաներին, ապարդիւն հարց ու փորձի էին ենթարկում, բանտարկում նրանց և դրանով միայն վշտացնում ու յուսահատեցնում հայ ժողովրդին և նրան թշնամացնում էին այն ազգութիւնների հետ, որոնց հետ, լաւ թէ վատ, բայց մի կերպ հաշտ ապրել է նա երկար ժամանակներ:

Իբրև հետեանք այդ բոլոր գործողութիւնների և քարոզների՝ առաջ եկաւ այն անբնական, լարված դրութիւնը, որ տիրել էր Սասունի երկրին կոստորածից առաջ, և այն թշնամութիւնը, որ ընկաւ զանազան ազգութիւնների և դաւանութիւնների մէջ:

Քիւրդը իր ընդհարումների մէջ դարձաւ կատաղի, իր գործողութիւնների մէջ սկսեց արտայայտել դաւադրական նախապատրաստութիւններ և ռիսակալ թշնամութիւն:

Սասունցին սովոր չէր աւելորդ բծախնդրութիւնների: Նա չը գիտէր՝ թէ ինչ գաղտնի մեքենայութիւններ ևն յօրինվում նրա դէմ. նա միայն տեսնում էր, որ թէ քիւրդը, թէ թիւրք կառավարիչը առաջվանից աւելի կոպիտ են, աւելի յանդուգն իր հետ:

Սասունցին առաջվայ պէս պաշտպանում էր իրան, որչափ նա կարող էր: Յարձակումներին պատասխանում էր յարձակումներով, մահակին մահակով, սրին սրով, հրացանին հրացանով:

Սասունցին վերջապէս սկսեց կամաց կամաց նկատել, որ նրա շուրջը փոփոխութիւններ ևն առաջ եկել: Նա տեսաւ, որ նրա հարեան քիւրդերը գաղտնապահ են դարձել, որ նրանք հրաւիրվում են առանձին ժողովների. նա նկատեց, որ քիւրդը թոյլ է տալիս իրան տմարդի վարմունքներ, նա մարդու թիւն, գիմելով իր հասարակ

ընդհարումների միջոցին տեղական իշխանութեան օգնութեանը:

Եւ որ բոլորովին օտարոտի երեւթ էր տեղական ժողովրդի համար, հարևան աղբութիւններին մէջ տեղի ունեցող ընդհարումներին յանկարծ սկսեցին տեղական իշխանութիւնները տալ մի ուրիշ, առանձին նշանակութիւն. սովորական ընդհարումը վերածվեց քաղաքական խնդրի, հովիւների քաջ ինքնապաշտպանութիւնը նկատվեց իբրեւ ըմբոստութեան արտայայտութիւն, իբրեւ ապստամբական շարժման մի յայտարար: Իսկ քիւրդերի անկարգութիւնները, յափշտակութիւնները սկսեցին աւելի եւ խրախուսվել, իբրեւ օրինաւոր, տեղական իշխանութեան շահերին նպաստաւոր դրօժողութիւններ:

Բայց Սասունի ժողովուրդը մտքով չէր անցկացնում մի լուսէ, որ կենտրոնական կառավարութիւնը, թիւրքաց մայրաքաղաքի ատենաները համակրում են տեղական կառավարիչների այդ ընթացքին, այլ նա բացատրում էր այդ բոլորը կառավարիչների կամայականութեամբ միայն:

Սակայն դրօժերի վիճակը շատ էր վատթարանում և ժողովրդի դրութիւնը անտանելի էր դառնում:

Սասունի ժողովուրդը, որ ամենամեծ նեղութիւններով հայթայթում էր իր օրական ապրուստը, սկսեց ենթարկվել խիստ պահանջների: Նըրանից հարկ էին պահանջում և կառավարութիւնը և քիւրդ աղաները, և այն՝ օրստօրէ աւելի ու աւելի խստութեամբ: Սասունցին, որ ապրում էր սահմանափակ հողում, որ իր տնային տնտեսութեան մէջ ծայրը ծայրին հասցնում էր իր մեծ խնայողութեամբ և սակաւապէտութեամբ, որ ծանր հանդամանքներից ստիպված սկսել էր այդ խուզ աշխարհը նոյն իսկ մի քանի պանդուխտներ դուրս բերել դէպի քաղաքներ, այդ տնտեսապէս նեղված ժողովուրդը ենթարկվում է նոր հարկերի, նոր տուրքերի: Այդ արդէն չափազանց էր կամ, ինչպէս սասունցիները ասում են, երկիրը այլ ևս համբերել չէր կարող *):

*) Յ. Մ. «Մշակի» №—8,9 (1895) առանձին ուսումնասիրութեան մէջ արդէն ներկայացրել

Սասունի ժողովուրդը սկսեց անհանգստանալ: Գիւղի մեծերը, գիւղի հոգատարները ժողովում էին, խօսում էին, ասում, վիճում, բայց ոչ մի ելք չէին կարողանում գտնել: Նրանք փորձում էին հասկացնել քիւրդերին և կառավարիչներին, որ իրանք նեղ վիճակի մէջ են, որ իրանց երկիրը անկարող է այնքան ծանրութիւն տանել, որքան նրա վրա դնում են, բայց նրանց պատասխանում էին շատ կոպիտ և անողոր ռճով: Սասունի գիւղերի ներկայացուցիչները միմեանց հետ տեսակցութիւններ կազմեցին խորհելու, թէ ինչ միջոցներ որոնեն, որ հեռացնեն իրանցից նորանոր բարդւող տուրքերը: Երկար վէճերից, բազմապատիկ խորհրդակցութիւններից յետոյ եկան այն եզրակացութեան, որ աւելորդ պահանջներին նրանք չը պէտք է ենթարկվեն, որ պէտք է կանոնաւորապէս որոշվեն նրանց պարտաւորութիւնները և վերջ դրվի երկուստեք հար-

է Սասունի տնտեսական պայմանների փոփոխութեան էութիւնը և պարզել է այն նեղ վիճակը, որի մէջ ապրում է Սասունի ժողովուրդը:

կատուութեան՝ և կառավարութեան, և քիւրդ ազաններին:

Սակայն նրանց այդ տեսակ առաջադրութիւնները նկատվեցին իբրեւ ըմբոստութեան նշան, իբրեւ անհնաղանդութեան արտայայտութիւն, պահանջները սկսեցին խստացնել և մի և նոյն ժամանակ փորձեցին մեղադրել ժողովրդին, որ նա չէ կամենում կատարել իր պարտաւորութիւնները, դրդված լինելով կողմնակի ազդեցութիւններից: Բայց այդպիսի մեղադրանքների համար ապացոյցներ չը կային:

Բանը այնպէս փոխվեց, սակայն, որ թիւրքերի ձեռքին շուտով ապացոյցների նման փաստեր էլ երևացին: Քիւրդ լրտեսները յայտնեցին տեղական թիւրք իշխանութեան, թէ Սասունի գիւղերի շրջանում նրանք տեսել են մի օտար մարդու, որ յաճախ շփւում է ժողովրդի հետ: Կառավարութիւնը լրտեսների միջոցով աշխատեց ճիշդ տեղեկութիւններ ժողովել, թէ որտեղ է գտնվում այդ օտար մարդը, և 1893 թւի մայիսի 1-ի օրը, յանկարծ ոստիկաններով պատեց այն տեղը, ուր այդ

ժամանակ լինում էր կասկածելի անձը և ձերբակալեց նրան: Այդ անձը Գամաղեանն էր, որ բանտարկվեց, յետոյ տեղափոխվեց Կ. Պօլիս և այնտեղ արձակվեց:

Գամաղեանի կալանաւորելը համարելով մի շատ զօրաւոր ապացոյց, տեղական թիւրք իշխանութիւնը սկսեց գործել ամենամեծ համարձակութեամբ: Նա պահանջեց սասունցիներէից, որ նրանք յանձնեն իշխանութեանը երկրում գտնվող բոլոր կասկածելի, մտքեր յուզող անձանց, և երբ դրա պատասխանը բացասական եղաւ, նա առաջարկեց, որ զիւղական մեծամեծները, նշանաւոր համալիա մարդիկ, իշխանները դան նահանգապետի մօտ բացատրութիւնների համար: Սասունցիները, որ արդէն ունեցել էին ապացոյցներ թիւրք կռուվարիչների խոստմնադանցութեան մասին, կասկածով վերաբերվեցին իշխանութեան դիտաւորութիւններին և չը դնացին ներկայանալու:

Իսկ այդ միջոցներին կարծես զիտամբ քիւրդերը արդար, անարդար կռիւներ էին զոհում հայ հովիւների հետ: Հայերը մի երկու անգամ թեթև

դիմադրեցին. բայց քիւրդերը չընկճվեցին և մինչև անգամ կարեւոր համարեցին ընդհանուր աշիրաթական կոչ հանել, հաւար կանչել, միասին ժողովել կռուելու համար: Հայ հովիւներն էլ օգնականներ վերցրին իրանց հետ և քիւրդերին դիմադրեցին այնպիսի ուժգնութեամբ, որ քիւրդերը թողին բազմաթիւ վիրաւորված և սպանվածներ և ամօթապարտ յետ քաշվեցին: Քիւրդերի համար այդ ջարդը անսպասելի էր, որովհետեւ իրանք փոքր ի շատէ պատրաստված էին: Նրանք այդ ժամանակ յայտարարեցին, որ հայերը վաղօրօք կազմակերպված են եղել, որ նրանք պատրաստութիւններ են տեսել քիւրդերին ջարդելու: Տեղական իշխանութիւնը, որ թելադրել էր քիւրդերին այդ տեսակ ենթադրութիւններ, այժմ լսելով քիւրդերից նոյնը, տեսնում էր իր ջանքերը պսակված՝ քիւրդի և հայի մէջ սկսված թշնամական զգացմունքը այնքան զարգացած, որ նա կարող է արդէն աւելի վճռական քայլեր անելու և քիւրդերի հետ միասին հայերին ջնջելու ծրագիրներ մշակելու:

1893-ի աշունը ծանր տպաւորութիւնների տակ սկսվեց: Հայերը յաղթել էին, անարդար յարձակումները յետ էին մղել օրինակելի քաջութեամբ: Բայց նրանք լաւ գիտէին, որ քիւրդերը չէին մարսի այդ ջարդը և պէտք է մի կերպ վրէժը լուծէին: Սասունցիները հաշոււ էին իրանց քաջների ոյժը, իրանց լեռների անմատչելիութիւնը և յոյս ունէին, որ կարող են դարձնալ դիմադրել, եթէ իրանց շուրջը թափառող քիւրդերը նորից յարձակում գործեն նրանց վրա, թէկուզ բոլորը միասին մի տեղ գումարւած: Եւ դրանով մի կերպ հանգստացան:

Իսկ քիւրդերը թիւրք պաշտօնեաների հետ միասին շատ մեծ պատրաստութիւնների մէջ էին, այնպիսի պատրաստութիւնների, որ հայերի ենթադրութիւններից դուրս էին բոլորովին: Բիթլիսի նահանգապետ Թահսին փաշան կանչեց իր մօտ խորհրդակցութեան քիւրդերի գլխաւորներին, հոգևոր պետերին՝ Զիլլանի չէյի Մահմադին և Դուդարի չէյի Ամարին և զանազան պաշտօնեաներին: Խորհրդակցութիւնը վճռեց, որ քիւրդե-

րը կաղմակերպվեն ձմեռվայ ընթացքում, առաջիկայ դարնան համար հրաւիրեն լեռները բարձրանալու բարեկամ աշիրաթները, որոնք բնակվում են աւելի հեռավոր տեղերում: Իսկ որովհետև քիւրդերը յայտնեցին, որ նրանք բաւականաչափ հրացան և պատրօններ չունեն, որոշվեց, որ Թահսին-փաշան ձեռք բերի այդ բոլորը պետական պահեստներից:

Թահսին-փաշան աւելի արեց, քան նա խոստացել էր: Նա կարողացաւ մինչև այնքամ գինւորների մի վաշտ բերել տալ, որը, դարձնել բացվելուն պէս, բարձրացաւ Սասունի լեռները և վրաններ դարկեց Շենրկ գիւղի առաջ, Մրկեմուղան կոչված խոտաւէտ մարդադետնում:

Զօրքերի գալը մի օտարօտի, անսպասելի նորութիւն էր Սասունի ժողովրդի համար, որ շուարած տեսնում էր ինչ որ դադանի մեծ պատրաստութիւններ իր շուրջը: Բայց աւելի ևս մեծ եղաւ նրա զարմանքը և զայրոյթը, երբ նա նկատեց, որ Մրկեմուղանի վաշտի և քիւրդերի մէջ ամենասերտ հաղորդակցութիւն կայ: Բիւր-

դերը գնում գալիս էին, ստանում զէնքեր, պատ-
րօններ: Սասունի ժողովուրդը չէր հաւատում իր
աչքերին: Ինչպէս. միթէ զօրքը ընդհանուրի
պաշտպանութեան համար չէ. միթէ քիւրդը, հայը
կամ մի այլ ազգութիւն կամ համայնք հաւասար
չեն բարձր իշխանութեան և զինւորութեան ա-
ռաջ: Ի՞նչ, ուրեմն իշխանութիւնը միայն է ժո-
ղովրդի մի մասի հետ՝ միւսին ճնշելու, միւսին
խեղդելու համար: Սասունցիները այդ և դրանց
նման հաղար տեսակ հարցեր էին տալիս իրանց
և խոր խօցված ու վիրաւորված սրտով գլուխ-
ները թափ տալիս: Վիճակը յուսահատական էր.
բայց ի՞նչ կարող էին անել: Նրանք գիտէին, որ
իրանց դէմ լարված մեքենաները շատ լուրջ գործ
պէտք է կատարեն, ուստի վճռել էին ոչ մի ա-
ռիթ չը տալ ընդհարումի, իսկ եթէ ընդհարումը
տեղի կունենայ, մնան հաւատարիմ Սասունի ա-
ւանդութիւններին և կռւն մինչև արեան վերջին
կաթիլը:

Քիւրդերը երկար սպասեցին, տեսան, որ ա-
ռիթ չը կայ, իսկ ամառը և լեռնական կեանքը

շուտով պէտք է վերջանային. առիթը իրանք
տուին, որով և սկսվեց այն կատաղի կոտորածը,
որի հառաչանքները հասան աշխարհիս բոլոր
ծայրերը:

Մեր նպատակը չէ խօսել այդ կոտորածի և
նրա մանրամասնութիւնների մասին, ուր այն-
քան մեծ քաջութիւն ցոյց տուեց սասունցին,
ուր հերոսացաւ այդ պատմական անվեհեր լեռ-
նականը, և որին ընկճեց ոչ թէ քիւրդը, այլ թըն-
դանօթը, պատերազմական կանօնաւոր զինւորու-
թիւնը:

Իսկ յետոյ, հետևանքը:

Մի ամբողջ երկիր, իր բարդաւաճ տնտեսու-
թեամբ, իր օրինակելի արտերով, այգիներով,
տներով և գիւղերով, աւերված, քարուքանդ ար-
ված, թալանված և այրված, ժողովուրդը կոտոր-
ված, ցրված, բանտերի մթութեան և գիճութեան
մէջ ապրելու դատապարտված, մի խօսքով մի
չէն, մշակված աշխարհ բոլորովին ոչնչացրած
և սարսափի դադանութեան զոհերով լցված:

Եւ ինչո՞ւ, ի՞նչ պատճառով:

Միայն այն պատճառով, որ այդ երկրում ամբողջ դարերի ընթացքում տիրապետում են աղքեր, որոնք չեն գնահատում կուլտուրան, չեն գնահատում աշխարհաշէն, կանոնաւոր աշխատանքի վրա հիմնված դործունէութիւնը: Դա ինչ կարգ է, երբ իշխանութիւնը փոխանակ հաշտեցնելու զանազան աղգայնական և կրօնական տարրերը, նրանց կռնեցնում է, փոխանակ համերաշխութիւն և համաքաղաքացիութեան սկզբունք տարածելու՝ վայրենի ֆանատիկոսութիւն է առաջ բերում և խրախուսում: Վայել է մի իշխանութեան այնքան փոքրողութիւն, այնքան զիւրադրդիւ բարկացկոտութիւն, որ թելադրում է յանկարծ դիմել այնպիսի չափազանց միջոցների, որոնք միայն օրինաւոր թշնամու դէմն են գործ դրվում պաշտօնապէս հրատարակված ճակատամարտում:

Եւ յանկարծ այդ բոլոր շարժումը, այդ բոլոր յուսահատական կռիւը թիւրքը վերադրում է ոչ այն անտանելի վիճակին, որի մէջ ապրում էր Սասունի ժողովուրդը, ոչ իր դրդումներին, ոչ իր

պատրաստութիւններին, այլ արհեստական զորդման, արհեստական կազմակերպութեան: Եւ այդ ասում է այն իշխանութիւնը, որ ինքը վաղօրոք, տարիներ շարունակ պատրաստել է հող ժողովրդի համբերութիւնը փորձելու համար, որ նոյն իսկ վերջին կոտորածի սկսվելուց երկու ամիս առաջ մի վաշտ զօրք էր բերել և Մրկեմուղանում կանգնեցրել:

Ո՛չ. այդպիսի զոհաբերութեան ընդունակ է լինում միայն այն ժողովուրդը, որ ամենաչօչափելի փաստերից և դէպքերից յետոյ յուսահատվել է, որ չէ հաւատում թէ աղաչանք պաղատանքով կարելի է գործ կատարել և զիմում է մի միջոցի, որը պէտք է նրանից մեծ և անվերադառնալի զոհեր պահանջի, որ պէտք է նրանից խլի սիրելի որդիներին, եղբայրներին, քոյրերին, ծնողներին: Դա մի յուսահատական ծանր վճիռ է, մի սարսափելի երդում, որ պէտք է արիւնի զնով ի կատար ածի իր ուխտը: Եւ այդ ուխտը կատարելու գնում է ոչ միայն հասակաւոր տղամարդը, այլ և կինը և ծերը և

պատանին, աշխարհականը և հոգևորականը: Այդ-
տեղ ամբողջ երկիրն է հառաչում, ամբողջ եր-
կիրն է բողոքում և կռուում: Այդտեղ կեանքը,
եղած վիճակն է ամեն ինչ որոշում, և ոչ թէ ար-
հեստական դրդումը: Այդտեղ կարող են գործել,
ի հարկէ, և ագիտատօրներ, բայց նրանք չեն
շարժման և դիմադրութեան աղբիւրը և հիմքը,
նրանք միայն օգտւել են եղած տրամադրութիւ-
նից և միացել նրան:

Սասունը միայն մի մասն է ընդհանուր դրու-
թեան, նա միայն մի խիստ լուսաբանու-
թիւն է տիրող կարգերի համար: Սասունը մի
երես է այն տխուր պատմութեան, որ հազար
տեսակ չեղմանութիւններով կրկնվում է փոքր-
Ասիայի զաւառներում: Սասունը ընդհանուր յու-
սահատութեան ամենաուժգին արտայայտու-
թիւնն էր ից մէկն է:

Երկիրը պէտք է խաղաղվի: Նրան պէտք է վե-
րադարձնել իր զաւակներին, որոնք միայն կարող
են նրան կեանք տալ: Բայց հաստատ գրաւա-
կան է հարկաւոր ժողովրդի համար, որ նա զի-

տենայ, թէ նա է իր աշխատանքի տէրը, թէ նա
կարող է այսուհետև հանգիստ ու հանգարտ նուի-
րել իրան իր տնտեսութեանը, իր որդիների կըր-
թութեանը, ապահովված լինելով արդար դա-
տաստանով և իրաւունքների աւելաւորումով:
Թեան գրաւականով:

Շատ բան չէ հարկաւոր. հասարակ, մարդավա-
րի կեանք տուէք նրան:

U u n t e

Umwertung $\frac{1}{500.000}$

Feb 18 1895

0003544

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0003544

